

toacă: cocostârcul

toarce: mîța

tocăne (-ște): cocostârcul

turăește: turturica

turue (-ște): curca, porumbul, turturica

Uică se: porcul

unește: porumbul

urlă: bursucul, *cânele*, *lupul*, măgarul, ursul

uruește: porumbul

Vacăe: rața

vaetă se: cucoveica, vulpea

văunește: vulpea

ițae (viție, vițue) -ște: porcul

Zăzae: albina, musca

zăpăește: *cânele*

zbârăe (zbârăe): *albina*, *bondarul*, *cosașul*, *musca*, *țânțarul*, vrabia

zbârănăe (zbârănăe): *albina*, *bondarul*, *cosașul*, *musca*, *țânțarul*

zbiară: bivolul, bou, buhaiul, capra, căprioara, gaița, iepurele
[măgarul, oaia, ursul, vaca, vițelul]

zmiară: oaia, capra

zmeură se: capra

zuzăe: albina, bondarul, cosașul, musca, țânțarul.

Serghe Șutu

Probleme vechi și nouă.

(Iarăși *mente* și *minte* — legi fonetice — *e* neaccentuat > *i* — *frasin*, *buvons*, *dumică* — *-as*, *-es* > *-i* — evoluții acustice etc.)

S'a făcut până acuma tot felul de încercări de a explica dubletele atât de frecvente în textele noastre vechi ca *mente* — *minte*, *me-tre* — *mi-tre* etc. Chestiunea lui *e* accentuat în poziție nazală a fost reluată în Dacoromania I, 340—343 de Vivian G. Starkey în articolul *Evoluția lui en în după labiale* și de dl Pușcariu în recensia făcută lucrării dlui Jordan, *Diftonizarea lui e și o accentuați în pozițiile ă, e*. Autorii aceștia informându-ne și asupra principalelor lucrări în legătură cu problema aceasta, cred că mă pot dispensa de a-i face întreg istoricul.

Rezumând studiul său excelent *Die Entwicklung von e vor Nasalen in den lateinischen Elementen des Rumänischen* (Weigand, Jahresb. III, 1—70) dl A. Byhan ajunge între altele la următoarele concluziuni: 1.) *e* accentuat în poziție nazală se prefacă în *i*. Aceeași soartă a avut-o și *e* neaccentuat înainte de *n + cons.* Dar 2.) *e* neaccentuat înainte de *n voc* pare că s'a păstrat în limba română. În dialectul dacoromân s'a prefăcut apoi în poziție tare după *r, lab.* și *sibilante* (Zischlauten) în *ă*, în poziție moale după alte consoanțe în *i*. În dialectele istrorom. și megl. apare pretutindeni *i* și *e*; în dialectul arom. sânt mai obișnuite formele cu *i* deschis (ib. pag. 61).

Merită să fie relevată în special deosebirea care se face aci între *e* accentuat și *e* neaccentuat în poziție nazală, căci ea nu este nemotivată. Studiind-o și precizând mai bine faptele, vom da de material foarte folositor pentru lămurirea fenomenelor de cari ne vom ocupa.

Încolo, pentru dl Byhan, între forme ca *mente* și *minte* nu există decât o deosebire grafică, uzul ortografic șovăitor explicându-se din faptul că $i < e$ în poziție nazală n'ar fi fost încă identic cu $i < \bar{i}$, ci un *i* deschis (ib. pag. 18—19.). Acest i o vocală intermediară între *i* și *e* închis, ar fi putut deci să fie scris când *e*, când *i*.

Cercetând materialul privitor la *e* neaccentuat înainte de *n + voc.*, dl Byhan îl desparte pe *e* protonic de *e* posttonic și încheierile sale sânt la acest loc, precum vom vedea, ceva mai precise și mai aproape de adevăr, decât în forma în care au fost rezumate la sfârșitul lucrării. Astfel spune despre *e* protonic: «Este cu puțință deci ca *e* neaccentuat înainte de *n voc*, după dentale, velare, *l* și *n* să se fi păstrat în limba străromână» (ib. pg. 25), iar despre *e* posttonic: «Tendința de a-l schimba pe *e* în *i* va fi existat însă chiar încă înainte de diferențierea dialectelor; ea s'a manifestat apoi cu mai multă putere» (ib. pag. 28).

A atras atențiunea îndeosebi împrejurarea — relevată mai întâiu de dl Tiktin — că se scrie *e* în loc de *i* în poziție nazală mai ales după labiale. Plecând de la constatarea aceasta, dl Pușcariu și-a formulat părerea în modul următor în *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, lucrare în care a distrus legenda despre uniformitatea limbii străromâne: Prefacerea lui *e*

În *i* înainte de *n* sau *m* + *cons.* aparține desigur epocii străromâne, căci se găsește în toate dialectele. Dacă se scrie însă încă în mod destul de consecvent *e* după labiale în limba veche românească, atunci nu prea putem descoperi aci decât rămășița unei deosebiri dialectale în chiar limba străromână (cu toată contrazicerea expunerilor dlui Byhan în *Jahresbericht III*, 14—19). Când s'au depărțit dialectele, au existat regiuni în cari vechiul *e* s'a păstrat cel puțin după labiale, pe când celelalte regiuni l-au schimbat în *i*. Acest *e* s'a păstrat totuși ca fenomen dialectal în dacoromână până în sec. al XVII-lea și își continuă poate existența până în zilele noastre (cf. *Jahresbericht IV*, 284), dar a fost sau este înlocuit tot mai mult de *i* al celorlalte regiuni.» (ib. pag. 32—33).

Cele susținute astfel de dl Pușcariu formează baza de operațiune pentru Starkey. Crezând labiala precedentă hotărâtoare pentru menținerea nealterată a lui *e*, dînsul îl explică pe *cene*, *sene*, *tene*, trimițându-ne la Tiktin, *Stud. I*, 56, prin analogie cu *mene*, iar «cazuri izolate ca ДЕНУЇЕ Cuv. d. Bătr. II. 57, le putem desigur considera ca simple grafii sau greșeli de ortografie». Adaosul din urmă îl apropie cel puțin în parte de dl Byhan. Dar Starkey crede că poate duce cercetările cu un pas înainte și explică dubletele dacoromânești cu *e* și *i* ca forme cari aparțin unor regiuni deosebite. Întâmpinând în cadrele materialului său destul de redus formele cu *e* mai ales în textele rotacizante și urmărindu-le prin texte transilvănene până pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, le crede ardelenesti, admitând însă că o localizare mai precisă nu este cu putință. Prin urmare, zice Starkey, Coresi scrie numai *i*, pentru că este originar din Muntenia, iar apariția pe ici-colo a lui *e* în textele lui este o influență ardeleană.

Starkey ne reamintește foarte mult părerile dlui O. Densusianu din *Hist. d. langue roum. II*. pag. 66—68, pe cari n'a apucat însă să le cunoască¹⁾. Dl Densusianu aduce numai ușoare modificări opiniunii formulate de dl A. Byhan, admite însă ideea unei diferențieri dialectale pe care dl Pușcariu i-a sugerat-o lui V. Starkey. D-sa crede că unele dintre textele vechi reproduc probabil vechea pronunțare, păstrată încă în anumite regiuni, pe când altele continuă să aibă când *e* când *i*

¹⁾ Dînsul ne trimite numai la vol. I, pag. 312 al operei citate.

numai în baza unei tradiții grafice. Vechea pronunțare ar fi *i* deschis, care s'ar fi prefăcut de cu vreme în unele cazuri (foarte probabil mai întâiu înaintea unui *i*) în *i*, pe când altă dată, și mai ales înaintea unui *e*, își păstră până relativ destul de târziu valoarea fonetică „mixtă“ de sunet intermediar între *e* și *i*. Polemizând cu dl Tiktin, dl Densusianu nu admite, în opoziție cu Starkey, că labialele precedente ar fi avut o influență hotărâtoare pentru conservarea mai îndelungată a vechii pronunțări a lui *e* în poziție nazală. Interesant este însă faptul relevat de d-sa că dl *Psaltirea Scheiană* (exemplele citate de dl Densusianu nu sânt decât din partea scrisă de copistul al treilea) și în *Psaltirea Hurmuzachi* se găsesc forme ca *mene*, *tenre*, *centre* cu *e* corectat în *i*. Este o dovadă că formele cu *e* nu mai existau în graiul acelor copişti din secolul al XVI-lea sau că erau cel puțin pe dispărute.

Lui Starkey, care crede că formele cu *e* și *i* aparțin duor regiuni deosebite, i-a scăpat din vedere, ca și celorlalți cercetători, că în anumite cazuri, cari nu pot fi despărțite de exemple ca *mente-minte* etc., uzul mai șovăe și astăzi între *e* și *i* în întreg cuprinsul celor patru dialecte românești. Văzând că formele cu *e*, care a lăsat urme scrise pe întreg teritoriul dacoromânesc, devin tot mai rare în cursul veacurilor, ar fi trebuit să-și spună că este foarte firesc ca ele să fie mai caracteristice pentru textele rotacizante, căci aceste sânt cele mai vechi texte românești. În chipul acesta dovada n'a fost făcută că uzul șovăitor între *e* și *i* n'a fost un fenomen general, dar se prea poate că Ardealul sau nordul Ardealului să fi fost mai conservator.

Dl Pușcariu consideră pozițiile nouă ale lui V. Starkey ca definitiv cucerite,¹⁾ dar îi distrug baza de operațiune, revenind asupra părerilor din *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen* și ne mai admițând că formele cu *e* ar fi rămășițe străromâne: „Cauza care a prefăcut pe *mine* în *mene* este influența asimilatoare a lui *e* din silaba următoare. Într'adevăr, precum a arătat

¹⁾ „Nu putem considera însă ca Byhan și Weigand formele *mene*, *cuvente* etc. ca simple grafii stângace pentru a redă un *i* deschis. V. Starkey a arătat aceasta în articolul publicat în acest volum din *Dacoromania*“ (mai înăiu a susținut lucrul acesta dl Tiktin în *Studien zur rumänischen Philologie* I 54—57 și chiar dl Pușcariu în *Zur Rekonstr. des Urrum.*) „observând în același timp că aceste forme aparțin mai ales regiunilor rotacizante“ (*Dacoromania* I 389).

Iordan și Densusianu (op. cit. 65) acest *en* în loc de *in* nu apare decât când eră urmat de *e*. Am avut deci mai întâiu *mine*, *cuvinte* în epoca străromână; apoi, mult mai târziu, în regiunea de nord a teritoriului dacoromân, s'au născut dialectal formele asimilate *mene*, *cuvente*, care se reflectează în textele noastre vechi, fără să fi ajuns însă să cuprindă toate cuvintele construite la fel. Cu timpul a urmat regresiuinea, și formele *mine*, *cuvinte* au pătruns din nou dela sud și în aceste regiuni nordice (*Dacoromania* I, 389—390).

* * *

Să supunem acum problema unei noi cercetări, fără ca s'o izolăm însă, și fără s'o scoatem din întreg complexul de chestiuni cari privesc istoria evoluțiunii limbii românești.

Cercetările științifice impun clasificări, împărțiri și subîmpărțiri, dar pe calea aceasta rupem sau uităm adese sau nu mai apucăm să observăm legăturile organice între diferitele fenomene cari sânt doară efectele unei singure puteri unitare, ca toate manifestările unui singur organism, căci fiecare dintre limbi se infățișează ca un tot organic. Ori de câte ori facem istoria unei limbi, voind nu numai să înregistrăm, dar să și explicăm fenomenele, sântem în căutarea acestei puteri, analizând felul ei de a lucra și felul ei de a reacționa față de influențe din afară. Din puterea aceasta izvorăsc anumite direcții în evoluțiunile limbii și evoluțiunile acestea se prezintă de fapt la început, am putea să zicem, ca un fel de molimă, sau ca niște avalanșe în formațiune, ca să păstrăm și reintegrăm comparația pe care dl Pușcariu o respinge (cfr. *Dacoromania* I pag. 386). Totuși sântem de perfect acord cu d-sa și am putea să transcriem continuând această idee aproape din cuvânt în cuvânt ceea ce mai spune în alineatul pe care îl cităm aici. Avalanșele acestea întâlnesc totdeauna obstacole în calea lor și adesea se zdrobesc de ele, încât urmele rămase din spulberarea lor nu se mai pot recunoaște de loc sau numai foarte cu greu. Obstacolele sânt condițiunile speciale cari rezultă din structura specifică a fiecărui cuvânt, din istoria lui anterioară, din situația pe care o are în cadrele limbii întregi. De aceea „fiecare cuvânt își are istoria lui“, „suprafețele fonetice ale cuvintelor construite la fel nu se acopăr“ etc. (cfr. *ib.*). S'ar putea, pe de altă parte, ca o nouă evoluție să fie produsul chiar al condițiunilor speciale în

cari se găsește un cuvânt, dar materialul unei limbi este atât de vast, încât imaginațiunea noastră nu admite ca să ne închipuim că aceleași condițiuni nu s'ar mai găsi și în vreun alt caz sau alt cuvânt, și iată dată explicarea pentru ce ne-am obișnuit să vorbim de o lege sau cel puțin de o regulă fonologică. Firește că aceleași considerațiuni se potrivesc și cu privire la problemele morfologice, sintactice etc.

Orice inovațiune lingvistică trebuie considerată ca produsul acelei puteri organice, pe care nu o putem defini încă, dar căreia îi este supus de o potrivă întreg domeniul limbii. Ori de câte ori acțiunea acelei puteri pururea vii creează, în anumite condițiuni, d. p. un nou fenomen fonetic, trebuie să existe în mod spontan tendința de desvoltare a aceluiași fenomen, oriunde sânt date aceleași condițiuni (cuvinte construite la fel, rostite de același individ sau de indivizi ale căror organe de vorbire articulează la fel, etc. ¹⁾). Măsura în care se vor produce efectele acestei tendințe generale depinde de obstacolele cari i se opun. Așa numitele legi sau regulile fonetice nu rezultă prin urmare prin categorizare și abstracțiune din istoria cuvintelor izolate, dintre cari și-ar duce fiecare viața sa aparte, ci înseamnă anumite direcții de evoluare în viața comună a tuturor cuvintelor. Dacă se poate spune că o inovațiune n'a ajuns să se prezinte ca un fenomen general, pentrucă fiecare cuvânt își are istoria lui, este cu atât mai adevărată formula inversă: fiecare cuvânt își are istoria lui a parte, pentrucă nu toate inovațiunile se generalizează.

Dintr'o tufă, zorită de adierea primăverii, o crenguță înfloreste întâiu, pentrucă a fost mai expusă razelor de soare, mai ferită de bătaia vântului etc. În clipa aceea toată tufa stă să se acopere cu floi și celelalte crenguțe nu mai pot să zăbovească mult, dacă nu cumva le amorțește vлага vreun ger întârziat, le frânge, vreo furtună năprasnică sau le aduce scădere puterilor vreo insectă dușmană. Da, fiecare crenguță își are istoria ei, dar pentru toate izvorăște seva vieții din aceeași rădăcină, care nu-și repartizează totuși câteodată hrana în aceeași măsură asupra tuturor ramurilor.

* * *

¹⁾ Despre rolul deosebiriilor de limbă de la individ la individ și alte asemenea chestiuni cari privesc probleme tratate aici de noi, cf. Eugen Herzog, *Streitfragen der romanischen Philologie*, §§ 7—20 mai ales. Din luminoasele expuneri ale dlui Herzog se vor putea culege multe elemente cari completează sau motivează și mai bine cele susținute de mine.

Dar să lămurim chestiunea în lumina unor fapte concrete. Unul din fenomenele care caracterizează limba românească și care se găsește și de altfel în România — se pare că în limba retoromană cu aceeași consecvență — a fost prins în următoarea formulă generală: orice *o* neaccentuat se preface în *u*. Facem responsabilă pentru această evoluție a lui *o* > *u* lipsa accentului și *o* considerăm ca o inovațiune romanică, admitând doar că începuturile ei sânt din epoca preromanică. Dar dacă ne reamintim că în limba preromanică toate vocalele neaccentuate au devenit închise, s'ar putea — și așa este de fapt — ca prefacerea lui *o* neaccentuat în *u* să nu se prezinte decât ca o continuare a unei vechi tendințe care s'a manifestat deopotrivă în cuprinsul tuturor vocalelor neaccentuate. Atunci ne întrebăm de ce nu s'a prefăcut în același timp și *e* neaccentuat în *i*? Dar avem atâtea exemple de *e* neaccentuat trecut în *i* în toate dialectele românești, încât trebuie să constatăm că *e* neaccentuat a fost supus aceleiași regim ca și *o* neaccentuat, numai că anumite obstacole au împiedicat, precum vom vedea, ca această evoluție a lui *e* să devie generală, ca în limba italiană (Lat. *fenestram*, *fraxinum*, *homines* > it. *finestra*, *frassino*, *uomini* etc.). Prin urmare, între prefacerea lui *o* neaccentuat în *u* și a lui *e* neaccentuat în *i*, despre care vom vorbi mai jos, este o legătură organică, care își are motivarea în viața limbii întregi, în viața comună a tuturor cuvintelor și nu în istoria deosebită a fiecăreia dintre ele, care ne ajută în cazul acesta doară ca să explicăm „abaterile”. Dacă este așa, atunci sântem nevoiți să considerăm și evoluția lui *a* neaccentuat în *ă* ca un rezultat al aceleiași tendințe. De fapt îl articulăm pe *ă* cu un unghiu maxilar mai mic decât pe *a*.¹⁾ Prin urmare, oricât am despărți în fonologie vocalele una de alta, tratând pe fiecare într'un capitol deosebit, prefacerea lui *a*, *e*, *o* neaccentuați în *ă*, *i*, *u* constituie un singur fenomen (cf. mai jos despre *o* și *e* neaccentuați în bulgărește). Numai *i* și *u* nu s'au schimbat când au fost neaccentuați, pentru că se găsesc la limitele extreme ale vocalismului nostru, fiind vocalele cele mai închise. Dar s'ar putea în sfârșit ca și aceste vocale să fi fost mai deschise altădată decât astăzi.

¹⁾ Aceasta este fără îndoială una din particularitățile care trebuie adăugată definiției date lui *ă* în Pușcariu—Herzog *Lehrbuch der rum. Sprache* I, ed. a 2^a, Cernăuți, Glasul Bucovinei, 1920 pg. 5.

Dacă admitem că prefacerea lui *e* neaccentuat în *i* este străromână și că obstacolele cari au făcut cu neputință generalizarea fenomenului au produs o continuă șovăire între *e* și *i* neaccentuat, atunci se impune întrebarea, dacă acest uz șovăitor n'a putut să cuprindă prin analogie și cellalt caz, când *e* se prefacă în *i*, deci când *e* eră accentuat și în poziție nazală, în cazuri ca *mente-minte* etc. Răspunsul va fi afirmativ. Astfel nici labiala precedentă și nici *e* următor n'ar mai fi cauzele adevărate pentru apariția lui *e*. De lucrul acesta ar trebui să fim convinși, chiar dacă n'am putea arăta de ce s'a păstrat vechiul *e* mai ales după labiale și înainte de *e* și dacă n'am putea cită exemple, destul de numeroase de altfel, în cari *e* nu e precedat de labială și nici urmat de *e*.

* * *

Ca și dl Byhan, și dl Densusianu deosebește pe *e* neaccentuat de *e* accentuat în poziție nazală, făcând distincție totodată între *e* protonic și *e* posttonic. Rezum astfel rezultatele pe cari le înregistrează și pe cari crede că le poate preciza mai bine: a) *e* neaccentuat se prefacă în *i* 1) dacă urmează *m* cons: *temporivum* > *timpuriu*; 2) dacă urmează *n* + cons: **allen(i)tare* > *alintă*, *calendarium* > *căringar*, *gīngivam* > *gingie*, *sentire* > *simți*, *tendiculum* > *tindechie*, *mentire* > *miști*, *vindicare* > *vindecă*; 3) în silaba posttonică după *c*, *g*, *d* în mod regulat, iar după *s* numai dacă silaba următoare conține un *i*: *sarcinam* > *sarcină*, *fuliginem* > *funingine*, *marginem* > *marginie*, *petiginem* > *pecingine*, *grandinem* > *grindină*, *lendinem* > *lindină*, *ordino* > *urdin*, *pedinum* > *pedin*, *asini* > *asini*, *fraxini* > *frasini*; b) *e* neaccentuat rămâne nealterat înainte de *n*; 4) în silaba posttonică în afară de cazurile arătate subt 3: *neminem* > *nimeni*, *annotinum* > *noaten*, *homines* > *oameni*, **pepinem* > *pepene*, *pectinem* > *pieptene*; 5) ori de câte ori se găsește în silabă protonică: **cīnusiām* > *cenușe*, *genuculum* > *genunchiu*, *venire* > *veni*, *venenum* > *venin*, (*cuminec*, *măcină* fiind refăcute după *cuminec*, *macin*); c) *en* în poziție tare s'a prefăcut în *in*; 6) dacă precede o labială în cazurile corespunzătoare celor de supt 2 și 5: **suspendiolare* > *spânzură*, **exventure* > *zvântă*, la cari îl putem adăuga pe [ex]-*ventulare* > *zvântură*, apoi **fenacium* > *fânaț*, *venare* > *vână*, *mīnare* >

mână, pe când *scărmână* < *excarminare l-ar datoră pe *ă* lui *scarmân*, iar *minutum* ar fi dat *mărunt*, trecând prin etapele intermediare *menut > *menunt > *merunt* > *mărunt*, *e* prefăcându-se în *ă* după ce *n* a cedat locul lui *r* (Hist. de la langue roum., II, 23).

Explicările acestea sânt cu mult prea complicate, spre a nu fi supuse unui minuțios control. Nu prea pricepem de ce pe *e* accentuat l-ar preface în *i* orice poziție nazală, iar pe *e* neaccentuat numai anumite poziții nazale. Ar fi destul de plauzibil ca *e* protonic și *e* posttonic s'o apucă pe căi diferite, ar fi însă de asemenea greu de înțeles, de ce în cazul lui *e* posttonic poziția nazală și-ar avea efectul numai dacă *e* este precedat de *c*, *g*, *d* sau *s*, iar înainte de *s* numai când în silaba următoare este un *i*. De altfel n'ar ajunge pentru explicarea trecerii lui *e* posttonic în *i* nici poziția nazală singură, precum dovedesc cazurile de supt 4, și nici numai faptul că precede *c*, *g*, *d* sau *s*, cari în alte cazuri n'au această influență: *agilem* / *ager*, *digĭtum* > *deget*,¹⁾ *duxerunt* > *duseră*.²⁾ Apoi diferența fonetică între *č* și *ğ* pe de o parte și *d* și *s* pe de altă parte este destul de mare, încât nu ni se pare probabil că ele ar fi influențat în mod identic asupra vocalei următoare. De ce l-ar preface în sfârșit *č* și *ğ* combinat cu poziția nazală pe *e* în *i* numai în silaba posttonică (*sarcină*, *margină*), dar nu și în silaba protonică (*cenușă*, *genunche*)?

Cât despre exemplele de supt 6, evident că avem aici un *e* păstrat până în timpuri foarte recente, care s'a prefăcut în dacoromânește în ca orice *e* neaccentuat în poziție tare precedat de labiale și care a devenit apoi *â*, întocmai precum și *ăn* < *an* se schimbă de obicei în *ân*: *lanarium* > *lânor*, *granarium* > *grânar*, *sanctum Petrum* > *Sâmpietru*, *manicare* > *mâneacă*, *remanere* > *rămâneă*, *demântreața* (ΔΕΜΑΝΤΡΕΑΤΙΑ Cod. Vor. 17/10-11) sau *demâneța* (ΔΕΜΑΝΤΕΑΤΙΑ Ps. Sch. 10/11) dela *demane*. Desigur că *â* poate — și trebuie — explicat în cazurile acestea

1) Nu-l putem așeza printre exemplele acestea pe *fecesi*, pe care d. p. glosarul dlui Candrea, *Psaltirea Scheiană* II, pg. 388-389 îl citează numai ca *feceși*, resp. *feceșu* sau *feceș*, (de 33 de ori), neavând de altfel pe lângă persoana primă *feciu* decât forme ca *feace*, *feacemu*, *feaceră*. Lipsa metafoniei dovedește că se accentuă *fecesi* nu *féceși*. De fapt *fecesi* îi corespunde lui *fecisti*. Și astăzi se spune încă *spuseși* pe lângă *spúșeși*.

2) Adevărat că în cazul acesta urmează *ă* nu *i*, dar dacă un *s* e cauza prefacerii lui *e* în *i* din *frasini*, atunci am avea de a face cel mult cu o armonie vocalică și *frasini* n'ar mai putea fi citat ca un exemplu cu *en* trecut în *in*.

prin analogie cu *lână*, *grâne*, *sânt*, *mânc*, *râmân*, *mâne*. Vedem însă uzul șovăind chiar și în elemente streine: se zice *mănie* și *mânie* < grec. *μαρία* și probabil că *â* a apărut mai întâiu în forma *mâniu* a derivatului *a mânia*, analogia înlocuind pe *ă* accentuat în poziție nazală prin *â*, pentru că și altădată alternă în poziție nazală un *â* accentuat cu un *ă* neaccentuat (*râmân* — *rămăneă*). Astfel de analogii trebuie admise și pentru exemplele citate de dl Densusianu supt 6. Aceeași cale duce la *mânia*, (după *mâniu*) ca și la *spânzură*, *zvântă*, *vână*, *mână*, pe lângă că s'ar putea admite și analogii ca între *zvântă* și *vânt*, și că *mân* s'ar fi putut desvoltă și fără de asemenea analogii chiar din *mino* (cfr. mai jos *fân*).

Trebuie să insistăm asupra faptului că poziția nazală n'a avut nici o importanță pentru *a* neaccentuat. În poziție nazală, *a* accentuat devine *â*, dar *a* neaccentuat se preface în *ă* ca în oricare altă poziție. Astfel în *mănunchiu* < *manuculum* și în diminutivul *mănușă* s'a păstrat *ă*, pentru că nu s'a mai simțit legătura cu *mână* < *manum*, întocmai precum *zănatec* < *dianaticum* n'a mai fost influențat de *zână* < *Dianam*. La fel și *sanitatem*, *sanitosum* au dat *sănătate*, *sănătos*, dar în aromânește nu se spune numai *sănătate* și *sănătos* (Cavalioti, Weigand v. P. Papahagi, *Scriptori aromâni în sec. al XVIII-lea*, pg. 243; S. Pușcariu, *Et. Wb. d. rum. Spr.* nr. 1909 și 1510), ci și *sănătate* și *sănătos*. În *Basmele Aromâne* publicate de dl Papahagi formele din urmă sânt chiar cele mai obișnuite, deși în acele basme, ca în genere în dialectul aromânesc, sânt foarte frecvente de altfel tot felul de forme cu *ă* în loc de *â*. Arom. *sănătate* (cfr. mgl. *sânitati*) și *sănătos* se datoresc analogiei cu *sân* < *sanum*, care trebuie să fi existat cândva și în dialectul nostru, căci Istoromânii zic *săr*.

Dacă ne-am convins că în poziție nazală soarta lui *a* neaccentuat nu a fost aceeași ca a lui *a* accentuat, cu toate că atât de adese avem *â* și într'un caz și într'altul, atunci este cu atât mai verosimil că poziția nazală nu va fi influențat nici pe *e* neaccentuat ca pe *e* accentuat, deși cel dintâiu este reprezentat într'un număr considerabil de exemple prin *i*, întocmai ca și supt accent.

Să mai notăm că *â* se articulează în de obște cu un unghiu maxilar mai mic decât *ă* și că același raport va fi fost, proba-

bil, mai întâiu și între *i* din *e* accertuat în poziția nazală și *i* din *e* neaccentuat. Constatarea aceasta ne trebuie pentru mai târziu. Adăugăm aici că, după observările de până acum, *ă* se prezintă oarecum ca un sunet intermediar între *a* și *â*. Astfel se pare că au cu atât mai multă dreptate cei ce susțin că *a* în poziție nazală s'a prefăcut mai întâiu în *ă* înainte de a deveni *â*, și șovăirea dialectală, dar mai ales aromânească, între *ă* și *â* s'ar datorii acestei evoluții care n'a ajuns încă peste tot la *â*.

Dar nu numai considerații de ordin general sânt potrivnice opiniilor susținute de dl. Densușianu. Și de astă dată aparatul critic al d-sale nu este destul de bine întocmit. Făcând această observare, nu voiesc să scad nimic din valoarea savanței d-sale opere. Dintr'însa nu se degajează numai o spuză de lumină aruncată cu elegantă abilitate asupra istoriei limbii românești, ci și o atmosferă de aristocratism științific, în care însă munca nu poate fi destul de răbdurie și de meticuloasă. Și de data asta se pot adăoga la exemplele citate de autor variante sau alte exemple în contrazicere cu concluziunile lui. Apoi mai este o mare scădere pentru cei cari putem culege atâtea lucruri folositoare și atâtea îndemnuri din opera aceasta, că în secolul al XVI-lea n'au existat încă texte în celelalte dialecte românești. Astfel expunerile asupra limbii din acea epocă nu se bazează decât pe material dacoromânesc și sânt lipsite de controlul făcut cu ajutorul materialului dialectal corespunzător, a cărui consultare impune un șir de rectificări de tot felul.

Constatăm mai întâiu că între *e* neaccentuat protonic și *e* neaccentuat posttonic nu există o deosebire de felul celei făcute de dl. Densușianu. Nu vom cită decât vreo câteva exemple notate incidental, convinși că numărul lor ar spori în mod extraordinar, dacă le-am căută din adins. Astfel găsim în poziție protonică *i* în *viinreadză* (*Ps. Hurmuzachi* v. *Candrea, Ps. Sch. II, 197/34*) în loc de *vânează*, ca variantă a formei *vereadză* (*Ps. Sch. 309/16*) pe care dl. Candrea crede că trebuie s'o îndrepte în ediția sa în *vărează*. Forma *viinreadză* o citează de altfel și dl. Densușianu (op.: cit. II, 84), adăugând și pe *vineze* din *Evangelhia cu învățatură* a lui Coresi și dând de astă dată explicații cari se contrazic cu ceea ce a spus altă dată: *e* în forme ca *vereadză* și *venreadză*, citate din diferite psaltiri ale secolului al XVI-lea, se explică acum ca și *e* accentuat înainte de *n*

(s'explique par ce que nous avons dit plus haut — am rezumat această părere în introducere — au sujet de *e* accentué devant *n*, la graphie avec *en* étant fréquente aussi aux mots contenant *e* atone; comp. *asenului* T. B. 470; *grindene* C. P. XVII 13; P. O. Ex. 10; *necredencioasă* C. T. Marc. 40., pe când la pg. 23 *e + n* în silabă protonică se conservă, spre a se schimba doar în *â* după labiale în poziție tare (*e + n* en syllabe protonique s'est conservé... après une labiale, *en* a été changé en *în* si la syllabe suivante ne contenait pas *e* ou *i*). Este o deosebire între cele două păreri, pe care n'o poate indeajuns motivă împrejurarea că explicarea întâia privește evoluția limbii până în secolul al XVI-lea, cea de a doua limba din acel secol¹⁾.

În poziția posttonică, când după dl. Densusianu *e* rămâne nealterat, dăm alături de *nimeni*, forma citată de d-sa, de *nimi-urile* (Cod. Vor. 112/9), alătura de *noaten*, de forma *noatin* (Pușcariu, *Et. Wb. d. rum. Spr.* pg. 103; aici evident că *i* este mai recent decât metafonia), alături de *oameni* de *oamini* chiar *oamlnri*, forme foarte răspândite în textele vechi, precum rezultă din citațiile dlui Densusianu (op. cit. pg 84)²⁾, alături de *pepene* și de *pepine* (Pușcariu, *Etym. Wb. d. rum. Sprache*, pg 113), alături de *pieptene* de *pieptine* (ib. pg. 115). Iar când după dl. Densusianu *e* ar trebui să devie *i*, dăm, alături de *grindină*, de *grindenă* și *grindene*, forme citate de *Dicționarul Academiei*, cea de a doua din Coresi și *Palia* din 1582 și relevată și de dl. Densusianu în pasajul reprodus de noi mai sus, iar cea dintâiu întrebuițată și astăzi în Ardeal, prezența lui *e* ne mai putând fi explicată deci numai dintr'un capriciu ortografic sau ca un reflex al unui sunet „mixt“ intermediar între *e* și *i*.

Dar dl Densusianu (op. cit. 85) ne dă exemple cu *e* în loc de *i* și înainte de *n + cons*: *pămentești*, *ventișoru*, *menfi*, *menciună*, *menciuros*, *vendecă*. Adevărat că dsa consideră în cazurile

1) Încă o observare. Nu se poate pune fără de nici o rezervă pe seama secolului al XVI-lea totul ce se găsește în textele rotacizante, câtă vreme chiar părerea dlui Densusianu nu exclude cu desăvârșire posibilitatea ca ele să reproducă texte mai vechi decât secolul al XVI-lea (... mais ces textes pouvaient bien être de la première moitié du XVI-e siècle, ... La théorie de l'orga reste cependant une simple hypothèse... op. cit. II. pg 8.)

2) Dsa citează din trei locuri ale *Psaltirii Hurmuzachi* și forma *oamienri* care reoglindește șovăirea uzului.

acestea fonetismul de foarte regulat [le phonétisme très régulier $e > i$ (e)], ceea ce ar însemna sau că trebuie să citim în toate cazurile acestea i (cfr. ib. 23. $e + n + \text{cons} > in$), și de fapt d-sa pune alături de *ventișoru* pe *vintișor* din alt text, fără de a face vreo distincție, sau că trebuie admisă și aici aceeași explicare ca și pentru e accentuat, pe care a aplicat-o și pentru *vereadză* (v. mai sus), explicare în baza căreia e ar mai putea avea și valoare de i deschis.

* * *

Nu este o simplă întâmplare, după cum vom vedea, că în poziția protonică n'am putut citi ca abatere de la regula dată de dl Densusianu decât un singur exemplu cu i în loc de e , dar mai multe cazuri cu $e + n + \text{cons}$ în loc de $i + n + \text{cons}$, pe când în poziție posttonică, în cazurile cari după dl Densusianu ar trebui să păstreze pe vechiul e , n'a rămas nici unul din exemplele d-sale fără de o variantă cu i ; tot astfel explică anumite motive (v. mai jos) că atunci când după d-sa trebuie să apară i , alătura de *grindenă* și *grindene* n'a mai putut fi pus nici un singur caz cu e în loc de i după $\check{c}$ și $\check{g}$.

În afară de exemplele citate de dl Densusianu dăm însă, pe lângă *gingină* (din Dosoftciu, C. Negruzzi, *Lexiconul de Buda*, din V. Vaida, *Material jargon de dialect sălăgean* în „Tribuna“ 1890 etc.) și de *gingenă* în poeziile lui Alecsandri și în Dr. N. Leon, *Istoria naturală medicală a poporului român*, Buc. 1903 (v. Dicționarul Academiei supt *gingie*).

Ar fi să mai adăugăm poate, după aceste observări despre e neaccentuat $+ n$, că în exemplele citate pentru e neaccentuat urmat de m (n) $+ \text{cons}$, în *timpuriu*, *alintă*, *cărindar*, *gingie*, *simți*, *tindechie*, *minți* și *vindecă*, vocala i s'ar putea explica și pe calea analogiei cu *timp*, *alint*, **cărinde* (< *calendae*, păstrat în ital., prov., retorom., și care poate să fi existat și la noi), *gingină* (în *gingie* s'ar putea admite și armonie vocalică), *simt*, *întind* (*tindechii* i se mai opune și „zâmți, *întinzori* sau *tindeică*» v. T. Pamfile, *Industria casnică*, Buc. 1910. pg 277-288), *mint* și *vindec*, analogie care desigur că a apăsat cumpăna uzului șovăitor între e și i în spre cel din urmă.

Va fi interesant ca să consultăm, întru cât sânt atestate, și din celelalte dialecte formele corespunzătoare exemplelor citate

de noi. Dialectele aromân și meglenit au astăzi peste tot *i*, încât în afară de scriitorii aromâni din secolul al XVIII-lea se mai pot cită doar în mod excepțional forme aromânești cu *e*, căci în mgl. *zenucl'u* (v. mai jos) probabil că avem de a face cu o greșală de transcriere: arom. *timpuriu*; arom. *dzindzie*; arom. *simtsă* (= *sentiebant*), mgl. *sintsq̄ri* (= *sentire*); mgl. (*s*)*tin-decl'ă*; mgl: *mitsq̄ri* (= *mentire*); arom. *vindicare*; arom. *sartsină*; arom. *furi(n)dzine*; arom. *mardzine*, mgl. *mardzini*; arom. *grindine*, mgl. *grindini*; arom. *lindină*; arom. megl. *urdl̄n*; arom. *k'adin*, mgl. *k'edin*; arom. *frapsin*, mgl. *frasim*; mgl. *nimini*, arom. *noaten* (cuvântul citat supt forma aceasta în Pușcariu *Et. Wb. d. r. Spr.*, pg. 103, nu se găsește nici în vocabularul aromân din *Scriitorii aromâni în secolul al XVIII-lea* și nici în glosarul *Basmelor Aromâne* ale d-lui Per. Papahagi, iar l. Dalametra, *Dicționar macedo-român* cunoaște numai forma cu *i* în loc de *e*; în fața consecvenței cu care apare de altfel *i* după accent, *noaten* cu *e* ar putea să fie o greșală de scris sau de tipar), *noatin* (Dalametra); arom. *oamin'*, mgl. *oamini*; arom. *peapine*; arom. *k'aptine*, mgl. *k'aptin*; arom. *tsinușă* (Weigand, Dalametra), *țșinușe* (Papahagi), mgl. *țșinușă* (Weigand), *țșanușă* (Papahagi; nu știu să explic pe *a*, dacă forma aceasta există de fapt); arom. *dzenucl'u* (Pușcariu, *Et. Wb. der rum. Sprache*, pg. 61; Weigand, *Die Aromunen* II, 301; e forma mai veche citată din Cavalioti de G. Meyer, *Alb. Stud.* IV, pe când Daniil din Moscopole are *i*, v. Papahagi, *Scriitorii aromâni în sec. XVIII-lea*, pg. 210), *dzinucl'u* (Papahagi, Dalametra), mgl. *zenucl'u* (Pușcariu, loc. cit.), *zinucl'u* (Papahagi); arom. *vinire*; arom. *virin*; arom. *spindzurare*; mgl. *izvin-tară* (= zvântară); cfr. arom. mgl. *vintur*, mgl. *vinturiță* (= vijelie, furtună); arom. *avinare*; arom. *minare*; arom. *scărminare*, cfr. mgl. *rascarm̄in*; arom. mgl. *minut*. ¹⁾

Am dat prin urmare de trei ori de *e* (arom. *noaten*, *dzenucl'u*, mgl. *zenucl'u*), în două din cazurile acestea existența lui nefiind mai presus de orice îndoială, iar tustrele având și corespundente cu *i*. Dar înainte de vreo 100 de ani și mai bine, cel puțin în aromânește, formele cu *e* au fost încă destul de frecvente.

¹⁾ Am citat după Pușcariu, *Et. Wb. d. r. Spr.*; G. Weigand, *Die Aromunen* II; P. Papahagi, *Basme aromâne și Scriitorii aromâni în sec. al XVIII-lea*; idem, *Românii din Meglenia*; l. Dalametra. *Dicționar macedo-român* (Buc. 1906).

Dl Papahagi face în *Scritorii aromâni din secolul al XVIII-lea*, pag. 323, următoarea constatare: „Una din particularitățile cele mai însemnate la Ucuta este și șovăirea vocalei neîntonate *e*, redată când prin *e*: *dzenuc'l'u* (azi *dzinucl'u*), *dzeamenü* (azi *dzeaminü*), *oasele* (azi *oasile*), etc., și când prin *i*: *nimalo* (Cav. *ne-malo*), *ndziminâm*, *ndzimate*, *nğumitate* etc., această șovăire a lui *e* se găsește și la Daniil, Cavalioti, deși la primul este redată mai mult prin *i*: *dzédzitile* Daniil, (*dzédzetu* Ucuta), dar *nğumetat* Daniil, *mațenu* Cavalioti, *mațină* Daniil, *sândzile* Daniil, *ndereaptă* Cavalioti, *ndireptu* Ucuta. Tendința astăzi la Aromâni este ca orice *e* neîntonat, afară dacă-i la sfârșit, să devie *i*: *nidas*, *nifaptu*: însă *nefănerusitu*, *neștire* la Ucuta; azi *si* (=să), pe când la Ucuta, Daniil *se*“.

Dar am anticipat, ne mai făcând nici o deosebire între *e* neaccentuat în poziție nazală și orice altă poziție. Cred de altfel că și din expunerile de până acuma rezultă că distincția aceasta nu trebuie făcută.

Să vedem deocamdată cum se prezintă dialectul istroromân, adunând, ca și pentru dialectele aromânesc și meglent, formele corespunzătoare exemplurilor citate de dl Densusianu: istrorom: *sărtșire*, *lindire*, *ăsir*, *frăsir*, *notir*, *omir*, *tsăptir* (pieptene); *tșerușe*, *žerunc'l'u verit* (Pușcariu, *Studii istroromâne*, pag. 4,1/9) *verir*, *matsiră* (aici *i* se explică prin analogie cu *mătsiru* etc. când *i* este posttonic); *spăndzură* (A. Byhan, *Istrorum. Glosar în Jahresber.* VI 349; forma aceasta adecă n'ar trebui citată, căci e evident greșită, dialectul istroromân necunoscând trecerea *e* > *ă* după labiale. Existența ei a fost contestată cu tot dreptul în Pușcariu, *Et. Wb. der rum. Sprache* pag. 148), *vintură*; *miră* (= mână; în cele două cazuri din urmă *i* se explică prin analogie cu formele în cari *e* fiind accentuat și în poziție nazală a trecut în *i*)¹⁾

Dialectul istriian nu cunoaște prin urmare șovăirile celorlalte dialecte, inclusiv dialectul daco-românesc. El are în toate cazurile acestea — uzul nu este chiar de aceeași consecvență în altă poziție decât cea nazală (v. mai jos) — *e* în poziție pro-tonică și *i* în poziția posttonică. Constatarea aceasta este deosebit de prețioasă pentru cele ce urmează.

¹⁾ Am citat după cele trei opere indicate în parantezele acestui alineat.

Vorbind despre *e* neaccentuat în secolul al XVI-lea, dl Densusianu (*Hist. de la langue roum.* II pag. 84) arată că „indiferent de consonanța care precede, *e* s'a schimbat în *i* în mai multe texte (mai ales în cele scrise în dialectul moldovenesc)“. Reținem constatarea din parentez, căci ea se potrivește foarte bine cu constatarea făcută în alt loc, că Ardealul ar fi fost mai conservator în ce privește soarta lui *e* neaccentuat. Încolo, consonanța precedentă nu importă, ci accentul. De fapt în majoritatea covârșitoare a exemplelor date de dl Densusianu, *i* în loc de *e* apare în poziție posttonică, mai ales imediat după accent, numărul cuvintelor cu *e* > *i* protonic fiind de tot redus. Oricât am îmbogăți materialul dlui Densusianu, proporția se vede că va rămâne aceeași, culegerea aceasta de exemple fiind făcută fără de vreo preocupare care ar fi putut să dea preferință cazurilor cu *i* posttonic. Citez toate exemplele acestea, fără de a mai indica izvorul spre a nu îngreuiă lectura, căci controlul se poate face cu ajutorul operei dlui Densusianu: a) după accent: *aflî, ari, aseminea, aseminilea, blastimi, carți, ceni, ceri, câți, faci, facirile, forti, iasti, iconiți, înțelegim, laturi, mari, mini, menri, oamini, oaminri* (chiar cazuri când *oamenii* a fost corectat în *oaminii* sau *oamienri*), *păduri, sănătati, sângile, sântim, sorile, tinri*, (odată corectat în *tinre*), *trimitiți, voastri, zeci, zili*; b) înainte de accent: *advără, Dumnidzău, întribă, ominesc, șideă, șidzuiu, șidzându, videă*, apoi cuvinte neaccentuate în frază (prepozițiuni și conjuncțiuni): *dî, dila, pri, si*. Deci 31 de cazuri posttonice față de 12 protonice, disproporția devenind cu mult mai mare, dacă ținem cont și de frecvența lor.

Constatăm deasemenea în baza materialului adunat de dl Densusianu (*op. cit.* 85—86) că elementele streine sânt supuse aceluiași regim. În aceste cuvinte nelatine *e* este mai rezistent în poziție protonică, mai labil în poziție posttonică. În chipul acesta se produce o diferență între *e* protonic și *e* posttonic, care scoasă din ansamblul preocupărilor acestui studiu, ar putea să pară foarte curioasă. În comparație cu uzul de azi, adese evoluția lui *e* neaccentuat a rămas în cazul dintâiu, cu *e* în loc de *i*, cu mult în urma zilelor noastre, pe când în cazul al doilea, cu *i* în loc de *e*, este mult mai progresată decât astăzi. Iată exemplele: a) *e* protonic: *sprejeni, sprejenitoriu* (aceeași Psaltire

scrie și *sprejiniră, sprejinitoriul*), *bezaconie* (n'avem nici un motiv ca să credem împreună cu dl. Densusianu că s'ar fi pronunțat probabil *bazaconie*, deci cu *a*, cu toate că se scriă *e*), *se-criniul, tepsie, sfentirea, smeni, smenteală* pe de o parte, însă numai *ivanghelie, nemisoaie, tribui* pe de altă parte; b.) *e* post-tonic: *aleaniș* (dar și *aleaneș*), *iuti, leaniș, neamiș* (dar și *neameș*) pe de o parte, însă numai *callugherilor* (cu un *e* care a avut cu totul altă evoluție, azi: *călugărilor*).

* *
* *

Rezumând rezultatele obținute până acuma și având în vedere uzul zilelor noastre, facem următoarele constatări:

1) *E* neaccentuat, indiferent de poziția în care se găsește și de sunetele împrejmuitoare, se preface în *i*, fenomenul nefiind în toate vremurile deopotrivă de răspândit și de progresat: drom., arom. *timpuriu*, drom. *simfl*, arom. *simtsă*, mgl. *simtsori*; drom. † *vinreadză* (*Ps. Hurmuzachi*, 93/21); arom. mgl. *ținușă*; arom. *spindzurare*; mgl. *izvintară*; arom. megl. *minut*; drom. † *Dumnidzău* (*Doc. Hurmuzachi* XI, 490), arom. *Dumnidzău*, mgl. *dumnizesc*; drom. *videă* (*Ps. Hurmuzachi*, ps. 127/6); drom. *sarcină*, arom. *sartsină*, istrorom. *sartsire*; drom. *frasin*, arom. *frapsin*, mgl. *frasim*, istrorom. *frăsir*; drom. arom. *noatin*, istrorom. *notir*; drom. *aflî* (*Doc. Hurmuzachi*, XI, 490), *ari* (*ib.* 398), *blastimi* (*Paliă din Orăștie* Ex. 22), *câti* (*Doc. Hurmuzachi* XI, 490), *forti* (*ib.* 490), *tinri* (*Ps. Hurmuzachi*, ps. 67/17), mgl. (v. *Per. Papahagi, Românii din Meglenia*, pg. 14) *feți, mari, ari, si dusi, spusi, tini, buni, du ti, muntili, iundi*, însă drom. *cenușă*, istrorom. *țșeruşe*; drom. *genunche*, arom. *dzenuc'l'u* mgl. *zenuc'l'u*, istrorom. *žerunc'l'u*; istrorom. *verit*; drom. *Dumnezeu*; drom. *vedeă*; drom. † *frasenul* (M. Gaster, *Chrestomatie română* I 356/23); drom. (poate și arom.) *noaten*; drom. arom. *are, căte, tine, bune, munte*, etc. etc. (cfr. arom. *aștirnut, avinător, nidiscălicată, dizligare, fireastră, plicare, șidzut, firitor* (dela *ter=cer*), *vinire*, apoi *batire, dzinire, fațire, fearică, peatic, pulbire, tindire* etc. etc.).

2) Trecerea lui *e* neaccentuat în *i* fiind comună tuturor dialectelor, este antedialectală. Originile ei sânt mult mai vechi, căci ea se prezintă ca o continuare a evoluției latinești, în urma căreia toate voca-

lele neaccentuate au devenit închise în limba pre-romanică. Întrucât și desvoltarea lui *ă* și *u* din *a* și *o* neaccentuați se datorește aceleiași tendințe în evoluția limbii, $a > \check{a}$, $o > u$ și $e > i$ constituie un singur fenomen fonetic.

Evoluția lui *e* neaccentuat în *i*, care ne interesează aici în special, este un fenomen foarte caracteristic și pentru limba italiană, iar faptul că este comună limbii italiene și limbii românești este o probă pentru vechimea ei. Ea pare să fi lăsat urme și de altfel în România. Astfel, cred, că își găsește explicarea un caz foarte interesant în limba franceză. E unul dintre acele exemple cari par a desmiți, în izolarea lor, pe cei cari cred în regularitatea evoluției unei limbi și cari servesc ca argument acelora cari tăgăduesc existența unor legi fonetice, pentru că atât de adese nu reușim să le descoperim sau să le formulăm destul de precis, precum observă foarte bine dl. E. Herzog (v. mai jos.)

În limba neo-franceză, *e* neaccentuat rămâne de obicei în silabă deschisă, se labializează însă înainte și după o consonantă labială devenind *ö*, iar în locul acestui *ö* apare *ü*, când este precedat și în același timp și urmat de câte o labială sau înaintea unui *m*: *devoir*, *besogne*, însă *buvons*, *fumier*, *jumeau*, *chalumeau* etc. Întocmai precum *ö* este un *e* labializat, *ü* nu este decât un *i* labializat. Dacă admitem că trecerea lui *e* neaccentuat în *i* a fost cândva un fenomen cunoscut și în ținuturile limbii franceze, atunci forme ca *buvons* nu mai fac nici o greutate. Presupunem deci că și în Franța a început cândva uzul să șovăe între *e* și *i*, dar că evoluția înspre *i* a dat de obstacole cari au produs regresivitatea, noul *i*, ori care ar fi fost nuanța lui, dar în sfârșit *i*, fiind înlocuit de vechiul *e*, încât astăzi de abia se mai pot cunoaște „urmele din spulberarea avalanșei”. S'a format astfel atunci o corespondență oarecare între *e* și *i*, întrucât toată evoluția și regresivitatea aceasta s'a dezvoltat pe distanța dintre aceste două vocale. Devenind însă *i* prin labializare *ü*, a ajuns în afară de direcția de la *i* la *e* și a putut să rămâie neatins de mișcarea regresivă, pentru că între *ü* și *e* n'a existat aceeași corespondență ca între *i* și *e*. Acum înțelegem de ce apare *ü* numai în vecinătatea labialelor, deci numai în cazuri când a fost cu puțință labializarea, un obstacol al regresivității.

Cu puțință ar fi să ni-l explicăm pe *ü* și din *ö*, evoluția *ö* > *ü* mergând însă paralel și simultan cu *e* > *i*, căci nu ne-am prea putea închipui ca *ö* să se fi prefăcut în *ü* numai mai târziu, pe când noul *i* făcea sau a făcut calea inversă, redevinând *e*, și n'am prea putea înțelege motivele pentru cari *ö* ar fi devenit o vocală tot mai închisă, până a se preface în *ü*, dacă n'ar mai fi fost prins de vechea evoluție a închiderii progresive a vocalelor neaccentuate. În felul acesta i-am atribui poate o vechime prea mare lui *ü* în limba franceză. Mai probabil este că fenomenul s'a petrecut în epoca începătoare a limbii¹⁾.

Această scurtă excursie în Franța nu rămâne fără de roade nici pentru limba românească. De la franc. *buvons*, *fumier* etc. ajungem la rom. *după*, *dumic* etc. Dăm în cazurile acestea de un *e* trecut în *u*, evoluție neobișnuită, pe care n'am putut-o explica până acuma, dar pe care o simțeam totuși legată de labialele cari se găsesc totdeauna pe lângă acest *u* < *e*.

În cuprinsul Galiei, în care *ü* a fost odată un sunet foarte obișnuit, vocala aceasta a putut să ia din nou ființă, poporul francez având moștenite anumite predispoziții și de la *străbunii gali*²⁾, dar organele noastre de vorbire s'au împotrivit totdeauna articulării lui *ü*, deși în vecinătatea noastră (la Albaneji și Veglioiți), sunetul n'a fost necunoscut. Și în limba latină grecescul

¹⁾ cfr. W. Meyer-Lübke, *Hist. Gramm. d. franz. Sprache, I Laut- und Flexionslehre*, Heidelberg 1908, pg. 110 și Eugen Herzog, *Streitfragen der romanischen Philologie*, Halle a. d. S. 1904. pg 16—17. Reproduc textual următorul pasaj din aceste expuneri ale dlui Herzog, pentru că adevărul formulat atât de clar într'insul, privește de aproape una dintre chestiunile esențiale atinse în acest studiu: „Vor allem ist aber zu beachten, dass manchmal auch das Lautgesetz nicht genau und richtig festgesetzt wurde, dass der Laut speziell in der Umgebung, in der er sich befindet, sich nicht nach diesem entwickelt hat, sondern nach einem anderen, das wir aber nicht formulieren können, weil wir eben keinen anderen Beleg haben. Unbetontes freies *e* bleibt im heutigen Französischen und wird *ö* gesprochen vor *v*: *devoir*, nach *b*: *besogne*, treffen aber beide Bedingungen zugleich ein, so wird *ü* daraus, *buvons*; und so kann die spezielle Umgebung auf den Laut auch einwirken, wo wir es nicht so leicht kontrollieren und verstehen können wie hier.“

²⁾ Firește că nu vreau să zic că franc. *ü* ar fi un sunet primit de-a dreptul din limba galică, precum n'aș susține că dispariția pe o scară foarte întinsă a lui *f* în limba spaniolă s'ar datoră unei influențe directe a limbii iberice, în care n'a existat acest sunet. Totuși mă simt ademenit să cred că *f* a dispărut chiar în limba spaniolă și numai în acea parte a României, pentru că numai în vinele poporului spaniol curge din belșug și sânge iberic. Despre franc. *ü* supt acest raport și despre span. *f* > *h* cfr. W. Meyer-Lübke, *Einführung in d. Stud. d. rom. Sprachen*, ed III. pg 227—238 și 237—238.

y a fost redat prin *u*, chiar și în vremuri mai recente, când *y* nu mai avea acest timbru, ci devenise *ü* și Romanii îl înlocuiau și prin *i*: *pixidem, quam nos corrupte buxidem dicimus* d. p. este reflexul acestui uz șovăitor, cuprins într'o glosă (cfr. Meyer-Lübke, *op. cit.* pg 135). În consecință avem și noi *u* într'un cuvânt ca d. p. *martur* < *marturem* de la gr. μάρτυρ gen: μάρτυρος, pe când altă dată *iu* este reflexul românesc al lui *y*, a cărui articulare are particularități comune și cu *i* și cu *u*: γυρος > lat. *gyrus*, rom. *giur* > *jur*. Împrumuturile noastre medio- și neogrecești au toate *i*: *chiparos* < *καπαρίοσι*, *mir* < *μύρον*, *polican-dru* < *πολυκάνδηλον* etc.

Lat. *demicare* s'a păstrat supt întreita formă de *demică*, *dimică* și *dumică*. Nu ne mai face nici o dificultate *demică* și *dimică*, iar *dumică* este de sigur o variantă a celui din urmă. Când, din cauza lui *m* următor, s'a produs tendința de labializare, *i* ar fi trebuit să devie *ü*, dacă în calea lui nu s'ar fi ridicat un obstacol care trebuia să abată sunetul în altă parte: articularea lui *ü* a fost prea dificilă pentru organele noastre de vorbire. Atunci în măsura în care *i* s'a labializat, s'a desființat și articularea lui palatală. În cele din urmă nu se mai apropie de cerul gurii partea de dinainte ci partea de dinapoi a limbii. Astfel am ajuns pe calea labializării de la palatalul *i* la velarul *u*.

Forma aromânească corespunzătoare lui *dimic* este *din'ic*. Ca și în *dumică* se explică *u* în formele corespunzătoare ale lui *de post* > *dăpă* (Jipescu, *Opincaru* 150, citat după Tiktin, *Rum.-deutsches Wörterbuch*, pg 587; forma aceasta presupune un mai vechiu *depă* al cărui *e* neaccentuat a trecut în *ă*, ca și de altfel după dentale), *dipe* (Marian, *Nunta* pg 839; în Bucovina și *dipi*), *după* (munt. *dupe*, † *dupu*, Pușcariu, *Et. Wb. d. r. Spr*), istrorom. *dupe*, arom. mgl. *dipu*, *după*, *dupu*; *de per* > *depe* munt. *dupe*, arom. *dipi* (în mod fatal a trebuit să se producă o confuziune între formele cari s'au dezvoltat din *de post* și *de per*; o nouă revizuire a materialului de prin diferite glosare, probabil ar arăta că unele citații date la *de post* trebuie trecute la *de per* și invers); **demane+icia* > *demineață*, *dimineață*, istrorom. *demarețse*, *domarețse*, arom. *dim(i)neatsă*, *dumneatsă*, megl. *dim-neatsă*; *animală* > *nămaie*, arom. *nămal'u* (cu *ă* ca și în drom. *dăpă*), *nimal'u*, *numal'u* (v. mai jos), megl. *nămal'u*.

Ne atrag în special atențiunea formele istroromânești *dupe* și *domarețse*. În *dupe* se cuprinde unul din resturile istroromânești

de *e* protonic trecut în *i*, păstrat de altfel nealterat în acest dialect (cfr. însă mai jos *birbețse*, *pițsor*, *pire*). În *domarețse*, *e* s'a prefăcut, labializându-se, în *o*, întocmai ca și *i* în *u* în *dupe*. Între istrorom. *domarețse* și *dupe* este același raport ca și între franc. *devoir* și *buvons*.

Dl. Byhan (*Jahresbericht VI*, 203—204) crede că forma *domarețse* se explică astfel: *demanție > *demărețsă* > *dă mărețsă* (*e* > *ă* supt influența lui *m* și prin armonie vocalică!) > *damarețse* (în dialectul istriian orice *ă* protonic devine *a*) > *domarețse* (prin influența lui *m* și poate și a ital. *domani*). În explicarea aceasta este interesantă doară apropierea lui *domarețse* de ital. *domani*, cari și dacă nu s'au influențat reciproc, au prefăcut la fel pe *e* în *o*.

Întâiul copist al *Psaltirii Șcheiane* scrie odată *dopă* (Δονᾶ) 17/5. Dl. Candrea mai citează aceeași formă de două ori pentru *Ps. Hurmuzachi* și odată pentru *Ps. Voronețeană*. (v. *Psaltirea Șcheiană II*, glosar). Dacă am văzut că în asemenea poziții se poate desvoltă lesne *o* din *e*, nu ne vom prea grăbi, ca dl. Candrea, de a corecta astfel de forme în *după*. Poate că astfel de cazuri au prilejit sau sporit cel puțin șovăirea ortografică între *o* și *u* a textelor noastre vechi.

Ar fi de neînțeles de ce au fost labializate numai *e* neaccentuat și *i* desvoltat din acest *e*. Și labializarea a fost, ca orice inovațiune în viața unei limbi — precum spunem mai sus — un fenomen cu tendințe de generalizare. Un *a* labializat, articulat cu buzele rotunjite, primește coloritul lui *o*, prefăcându-se în vocala pe care o avem d. p. în istrorom. *că* (= *cal*). Dela *ă* nu mai este departe până la *oa* și astfel se prefăce *fames* > drom. arom. *foame* > istrorom. *fome*, cf. vgl. *fum*, port. *fome*. Și *ă* devine prin labializare *o* (în definiția lui *ă* pe care am mai citat-o, se arată ca particularități caracteristice ale acestui sunet poziția buzelor ca la *e* și poziția limbii ca la *o*). Astfel *familiar* > *fămeie* > *fomeie* > *fumeie* (*o* fiind neaccentat dă *u*, ceea ce nu înseamnă că labializarea trebuie să fie anterioară fenomenului *o* neaccentuat > *u*; fiind ulterioară, *o* a putut, dar n'a trebuit să se prefacă în *u*, prefăcere pe care o cunosc și împrumuturile streine. Prin armonie vocalică și pentrucă *e* după labiale nu se schimbă în *ă* în poziție moale, *fămeie* s'a prefăcut în *femeie* și în Moldova s'a ajuns chiar până la *fimeie*.

După explicațiile date mai sus și *femeie* ar fi putut să devie *fomeie*, și *fimeie* > *fumeie*. Nu este probabil însă că acolo unde a existat tendința labializării și puțința prefacerii lui *ă* în *o*, *ă* să fi devenit mai întâiu *e* sau chiar *i*, spre a se labializa numai apoi, pe lângă că pentru dialectele din sudul Dunării (arom. *fumeal'e*, mgl. *fămel'ă*, *fumel'l'ă*) nici nu sânt atestate forme cu *ę* sau *i*. În sudul Dunării nu se schimbă *e* în *ă* după labiale în poziție tare și a lipsit deci unul — și se pare cel mai tare — dintre motivele pentru prefacerea lui *fămel'l'ă* în **femel'l'ă*.

Alte cazuri de labializarea lui *ă* sânt d. p. *baptizo* > dr. și ir. *botez*, cf. arom. *pătedz*, mgl. *bates*; *palumbum* > *porumb* arom. *purumbu* (ar putea fi și armonie vocalică; oricum a intervenit și ea), cf. *părumbu*; *primaveram* > arom. *primuveară*, *priumuveară* (cfr. *gyrum* > dr. *giur*; nu este nevoie prin urmare ca să reconstruim un prototip **giurus*, v. Meyer-Lübke, *Rom. et. Wb* pg 293), *prumuveară*, cf. drom. *primăvară*, istrorom. *primavere*, arom. *primăveară*, mgl. *primăveră*. O variantă a lui *fârtat*, derivat al lui *frate*, este drom. (Banat, Muscel,) mgl. *furtat* (v. Dicț. Acad., Pușcariu, *Et. Wb. d. rum. Spr*), cf. drom. *fărtat*, *fârtat*, arom. *frătat* (Papahagi; prin urmare *frătat* cu *fr* din textele noastre vechi nu trebuie să fie numai o variantă grafică, cfr. *Dicț. Acad*), mgl. *fărtat*.

Arom. *numal'u* ar putea să fie deci și din *nămal'u*, nu numai din *nimal'u*, precum arătam mai sus. Merită să fie relevat faptul că dintre consonantele cari îl prefac în dacoromânește pe un *e* următor neaccentuat în *ă*, în dialectele din sudul Dunării numai dentalele — pentru *n* exemplele sânt mai numeroase — au pe o scară mai întinsă această influență, încolo apare peste tot *i*: *minutum* > *mărunt*, arom. megl. *minut*, *peccatum* > *păcat*, istrorom. *pecăt*, arom. mgl. *picat*; *veteranum* > *bătrân* istrorom. *betâr*, arom. *bitârnu*, mgl. *bitornu*; *humerum* > *umăr*, istrorom. (r)umer, rumen, arom. (a)numir, mgl. *numir*; **fetiolum* > *fecior*, *ficior*, istrorom. *feșor*, arom. mgl. *fișor*; *radicinam* > *rădăcină*, arom. *arădătsină*; *secalem* > *săcară*, *secară*, istrorom. *secăre*, arom. *sicară*; însă *animalia* > *nămaie*, arom. *nămal'u*, *nimal'u*, *numal'u*, mgl. *nămal'u*; *sănitatem* > *sănătate*, ar. *sănătate*, *sănătate*, mgl. *sănitati*; *bonitatem* > drom. arom. *bunătatē*, mgl. *bunătati* (Pușcariu, *Et. Wb. d. rum. Spr.*), *bunitati* (Papahagi),

venetum > *vânăt*, istrorom. *viret*, arom. *vinet* (Pușcariu, *Et. Wb. d. rum. Sprache*) *vinit* (Papahagi), mgl. *vinăt*; *tenerum* > *tânăr*, † *tirerii* (*Ps. Vor.*, vezi Candrea, *Ps. Scheiană*, 263/22), *tinerii* (Coresi *Ps. slavorom.*, v. ibid.), istrorom. *tirer*, arom. mgl. *tinir*; apoi *septimanam* > *săptămână*, arom. *siptămână*, mgl. *săptămo nă*; *radicinam* > *rădăcină*, arom. *ar(ă)dătsină*.

Ca să-l explicăm pe drom. arom. mgl. *mumă* (cu *u* nu o resp. *oa* accentuat), trebuie să plecăm de la dativul †*mumâniei* (v. d. p. Candrea, *Ps. Scheiană*, II 36/25,28 ș. a.) < *momâniei < *mămâniei < lat. *mamani illaei*, cf. arom. pl. *mumăn'i*, *a mumân'lor* (cu accentul pe silaba a doua) și cu schimb de accent, analog *mume*, dat. *a mûmăl'ei*, *a mûmil'ei*, *a mûmilor*, mgl. pl. *mumon'*.

Dacă aruncăm o ochire asupra exemplelor pe cari le-am înșirat, observăm că dintre labiale mai ales *m* a influențat vocalele, ca și în limba franceză în cazurile în cari avem *ü* în loc de *e*. Pentru limba franceză regula a putut fi formulată astfel: apare *ü* în loc de *e*, resp. *ö*, între două consonante labiale și înainte de *m*. Care va să zică, *m* a valorat în cazul acesta cât două labiale. Dacă admitem că *m* a labializat vocalele mai intensiv și poate și mai din vreme, că în cazul acesta labializarea a progresat mai repede, atunci înțelegem, de ce s'a păstrat *ü* mai ales înainte de *m*, de ce mai ales înainte de această labială a putut să se labializeze *i* < *e*, înainte de a se fi restabilit peste tot vechiul *e* în limba franceză, lucru care trebuie să se fi întâmplat foarte de cu vreme.

Tendența labializării a existat în toate vremurile căci, își arată efectele și în elemente streine: paleosl. *mamiti* > *mănesc, *momesc*; paleosl. *zabava* > *zăbavă* se zice însă *zăbăvesc* și *zăbovesc*, iar în Banat și Bucovina (județul Gura-Humorului) și *nopârcă* pentru *năpârcă*. În unele regiuni, mai ales unde influența maghiară a fost mai puternică, labializarea a fost deosebit de intensivă. Astfel sânt în *Evanghelia slavo-română de la Petrograd* de pe la 1580, deosebit de frecvente forme ca *vo*, *fore*, *dupo*, *fo*, *forime*, pentru *vă*, *fără*, *după*, *fărâme* etc., *nu vo grijiiți*, *că vo lipsescū ceste toate*, *ducăți vo facatorii fore de leage* (cfr. Pascu *Ist. lit. și limbii rom. din sec. XVI*, Buc. 1921, pg. 201).

Avem de a face cu o deslabializare ori de câteori întâlnim *ă* în loc de *o* în cazuri ca: *ad post* > *apoi* > *apăi*, istr. arom.

apoi, cf. megl. *năpoi*, *napoi*; *foras* > *fără*, istrorom. *făr*, arom. *fără*, mgl. *fară*, *făr*, *for*; *ad foras* > *afoara, > *afăară > *afară*, istrorom. (*a*)*fore*, arom. *afoară*, cf. mgl. *năfară*, *nafară*; *toum > *tău*, arom. *tău*, mgl. *tou*; *soum > *său*; *nos* > *Ń nă*, arom. mgl. *nă*; *vos* > drom. arom. mgl. *vă*; *quod* > drom. arom. *că*; *contra* > drom. arom. *cătră*, *cătră*, istrorom. *cătr*, mgl. *cotru*, *cutru*; *totum* > drom. istrorom. arom. mgl. *tot*, drom. *tăt*; *longum* > *lângă* cu variantele arom. *ningă*, mgl. *angă*. Sânt tot cuvinte neaccentuate în frază (și *afară* poate fi neaccentuat), dar cauza, sau cauzele acestor deslabializări nu se pot încă întrevedea.

3.) Tendința de a-l preface pe *e* neaccentuat în *i* a fost mai intensivă și *e* a devenit mai întâiu *i* când a fost posttonic.

Am văzut că în poziție nazală între exemplele citate de dl Densusianu *e* protonic se ține mult mai bine decât *e* posttonic. Când șovăirea dintre *e* și *i* apare mai intensă în textele noastre vechi, în majoritatea covârșitoare a cazurilor cu *i*, acesta apare după accent. În dialectele din sudul Dunării, pe cât se pare chiar și la scriitorii aromâni din secolul al XVIII-lea, fenomenul prefacerii lui *e* neaccentuat în *i* este cu mult prea progresat, ca să mai putem face distincții de felul acesta. În istroromânește însă se găsește în mod aproape consecvent *e* în silaba protonică, *i* în silaba posttonică, căci cele câteva abateri nu prea modifică tabloul general al formelor acestora.

Între exemplele istroromânești pe cari le-am citat mai sus, nu se găseă în poziție nazală nici un *i* < *e* proton, nici un *e* păstrat în poziție posttonică. Deși din materialul meu, care nu poate avea pretenția de a fi complet, nu mai pot adăuga decât exemple ca *rumer* ș. *rumen* (=umăr), *lumer* (=numer), *tîrer* (=tânăr), *vîret* (=vânăt) și *dumireke*, deci numai exemple cu *e* posttonic, când nu urmă poziție nazală, cred că nu trebuie exagerată importanța acestei poziții pentru *e* neaccentuat. Cum poziția nazală l-a prefăcut pe orice *e* accentuat în *i*, unde uzul trebuie să fi șovăit deasemenea o bucată de vreme, ea poate să fi ajutat prin analogie și biruința lui *i* neaccentuat, fără ca să fie cauza apariției lui, acolo unde *i* a fost mai progresat, deci în poziție posttonică. Cred cu atât mai mult că este așa, pen-

trucă în fața consecvenței cu care se menține de altfel *e* proto-
nic în poziție nazală, dintre singurele patru exemple cu *i* pro-
tonic < *e* pe cari le pot cită, *dupe* pe care l-am explicat mai
sus, *birbețșe* (= berbece), *pișor* (= picior) și prepoziția *pire*
(cfr. drom. *pân(ă)*, *păr(ă)*, arom. *pân(ă) pân ă'*, mgl. *pon*), în
trei, *e* n'a fost urmat de nici o nazală. Dincolo de aceste „aba-
teri“ apare *e* protonic în mod regulat în orice poziție. Astfel
poziția nazală se arată a nu avea un rol deosebit și în special
a nu fi motorul evoluției *e* > *i* în poziție neaccentuată: *mesurē*
(= măsură), *peduc' u* (= păduche), *pecăt*, (= păcat) *pecurâr* (= pă-
curar), *betâr* (= bătrân), *ănmetsû* (= învăță), *fetșor* (= fecior, ficior),
secăre (= secară), *securē* (= secure).

În fața istrorom. *pire* trebuie să ne întrebăm, dacă nu sân-
tem nevoiți să ne întoarcem la vechea etimologie *paene* + *ad.*
Împotriva etimologiei *porro* + *ad* (Pușcariu, *Et. Wb. d. rum.*
Spr., Meyer-Lübke, *Rom. Et. Wb.*) se ridică, pe lângă istro-
românescul *i*, faptul că *r* din *pire* și drom. *pâră* își datorește
existența în mod neîndoielnic rotacismului, precum dovedește
faptul că în *Codicele Voronețean* se scrie aproape numai *pâră*,
excepțional *pără*.

Când Românii din Istria s'au desfăcut de noi, uzul șovăia
între *e* și *i* neaccentuat, în silaba protonică fiind mai obișnuite,
în cea posttonică fiind mai obișnuit *i*. Ne mai continuând la ei
pentru motive pe cari nu le putem ști încă, tendința de a-l
preface pe *e* neaccentuat în *i*, a început să înceteze și șovăirea
între *e* și *i*. În silaba protonică s'a refăcut peste tot, cu excep-
ția unui număr foarte mic de cazuri, vechiul *e*, și regresivitatea a
pornit și în silaba posttonică, dar aici *i* fiind mai obișnuit,
acesta s'a putut menține cel puțin ori de câte ori se găsește în
poziție nazală. În istroromânește nici un cuvânt n'are variante
când cu *e*, când cu *i*, ci s'a stabilit un perfect echilibru între
aceste două vocale.

Dacă admitem că tendința de a-l preface pe *e* neaccentuat
în *i* a progresat mai repede în poziția posttonică, atunci se
explică ușor cele vreo câteva cazuri în cari se pare că nu sân-
tem destul de lămuriți asupra prezenței lui *i* în locul lui *e*,
cazuri în cari *i* s'a generalizat în așa fel, încât a pătruns și în
limba noastră literară, spre deosebire de alte cazuri, când *i* are

un pronunțat caracter dialectal: *fraxinum* > *frasin*, ir.: *frăsir*, arom. *frapsin*, mgl. *frasim*; *carpinum* > drom. arom. mgl. *cărpîn*; **alimum* > **ainin* > *ainine* (cfr. Dacoromania I. 381. Firește că se poate admite și o formă **arin*, mai ales acum după ce știm cât de veche este trecerea *e* > *i*, căci **anen* ar fi trebuit să dea **inen*, cfr. *animam* > † †*rema Cod. Vor.* passim, † †*nimă*, *Analele Acad. XXVIII*, Sect. lit. pg. 101—102; dacă chiar **arin* a devenit **airin*, înțelegem de ce *a* a rămas nealterat); *asinum* > *asin*, ir. *āsir*; *sarcinam* > *sarcină*, ir. *sārtsire*, arom. *sartsină*; *animam* > *inimă*, *irimă*, istrorom; *īirimē*, arom. megl. *inimă*; *annotinum* > *noatin*, ir. *notir*, arom. mgl. *noatin*; *lendinem* > drom. arom. mgl. *lindină*, istrorom. *lindirē*.

Dialectal, poate chiar și în aromânește (cfr. mai sus *noaten*), dar mai ales în textele noastre vechi, se mai găsesc variante ale cuvintelor acestora cu *e*. Aceasta dovedește cât de mult s'a prelungit lupta dintre *e* și *i*. După anumite consonante, care îl prefac și de altfel pe *e* în *ă*, poate să apară și *ă*. De aceea dăm de câte trei variante în cazuri ca: *asen*, *asăn*, *asin*; † *frasen*, ban. *frapsăn*, (cfr. *frasăn* Panțu, *Plantele cunoscute de poporul român*, Buc. 1906) și *frapsin*; *galben*, *galbăn* și *galbân*, *galbin* (vezi pentru aceste forme *Dicț. Acad.*); *carpen*, *carpân*, *carpin*, etc. etc. Aceleași variațiuni sânt cu puțință și în poziție protonică: *pe*, munt. *pă*, mold. *pi*; în *Codicele Todorescu*, prepoziția *din* are formele *de†*, *dă†* și *dī†* (v. Dr. N. Drăganu, *Codicele Todorescu* și *Codicele Marțian*, pg. 28).

Între drom. *frasen*, *frasăn*, și *frasin* etc. este același raport ca între ir. *pecât*, drom. *păcat* și arom. mgl. *picat*.

Ar fi foarte interesant, și rezultatele ar răsplăti munca din belșug, să adunăm tot materialul vast de exemple cu *e* neaccentuat, înfățișând raportul dintre *e* și *i* din punct de vedere geografic și cronologic în același timp. În cadrele acestui studiu nu pot face lucrul acesta. Făcând critica materialului adunat de dl Densusianu pentru *e* neaccentuat în poziție nazală, am putut da numai un singur exemplu cu *i* protonic, dar am putut să pun alături de toate formele dsale cu *e* posttonic câte o variantă cu *i*. Am înaintea mea un material bogat de exemple de tot felul și constat că uzul nostru literar, deși destul de șovăitor câteodată, prezintă totuși în liniamente generale aceeași situație ca în istroromânește, cu deosebirea că dialectul daco-

rămănesc il preface pe *e* în *ă*: *respondeo* > *răspund*, istorom. *respund*; *mensuram* > *măsură*, istorom. *mesurę*; *securim* > *secure*, *săcure*, istorom. *securę*; *cinusiam* > *cenuşă*, istorom. *tşenuşę*; *venenum* > *venin*, istorom. *verir*; apoi *numerus* > *număr*, istorom. *lumer*; *venetum* > *vânat*, istorom. *viret*; *pectinem* > *pieptine* (şi *pieptene*), istorom. *tsăptir* (cfr. *homines* > literar numai *oameni*, istorom. *omir*), *sarcinam* > *sarcină*, istorom. *sărtsirę*; *lendinem* > *lindină*, istorom. *lindirę*; *fraxinum* > *frasin*, istorom. *frăsir* etc.

Deci: şi în dacoromâneşte *e* (adese prefăcut în *ă*) în silaba protonică şi, dacă nu urmează poziţie nazală, şi în silaba posttonică, dar uz şovăitor în silaba posttonică cu poziţie nazală. Totuşi în cazul din urmă *i* este câte odată de rigoare şi *i* se dă preferinţă după *č* şi *ğ*, dar nu pentrucă *e* posttonic s'ar fi prefăcut în *i* numai între *č* şi *ğ* şi poziţie nazală, ci pentrucă este firesc ca după palatalele *č* şi *ğ* să se prefere *i*, pentrucă este mai palatal decât *e*, limba apropiindu-se mai mult de palat la articularea lui.

Numai împrejurarea că *e* a pornit spre *i* şi a devenit *i* mai întâiu în poziţie posttonică, nu ajunge pentru explicarea faptului că prefacerea lui *e* neaccentuat n'a devenit un fenomen general, ca şi *a* > *ă* şi *o* > *u* în silaba neaccentuată. Ea poate motiva cel mult deosebiri ca cele discutate în acest paragraf, dar oricât de tardivă ar fi fost evoluţia în silaba protonică, în cursul celor optsprezece veacuri ea ar fi avut destulă vreme ca să cucerească întreg terenul, ca şi *ă* şi *u*.

Cauzele că *e* neaccentuat n'a ținut pas cu *a* şi *o* în silaba neaccentuată sânt multiple. Înainte de toate *e* şi *i* neaccentuaţi au avut o mare importanţă ca terminaţiune flexionară, pe când *o* avea un asemenea rol doar în dative ca *lupo*, şi ştim că nu s'a prea simţit nevoia de a se distinge forma dativului de a celorlalte cazuri, iar *a* nu putea să intre în concurenţă cu *ă* care n'a existat încă sau se desvoltă de obicei dintr'însul. În faţa lui *vulpe* < *vulpem*, *lupe* < *lupe*, *laude* < *laudet*, *vede* < *videt*, *merge* < *mergit*, *aude* < *audit*, se găseau *lupi* < *lupi*, *auzi* < *audis*. Câtă vreme de *-e* şi *-i* se legau anumite funcţiuni sintactice şi câtă vreme pe urma prefacerii lui *-e* > *-i* puteau să se nască confuziuni, trebuia să se producă o continuă regresione, deşi pe de altă parte uzul alunecă mereu spre *i*, precum dove-

desc forme ca *aflī, ari, carti* etc. pe cari le-am citat mai sus, din izvoare destul de recente, cari s'au generalizat în dialectul meglenit și cari sânt o probă a energiei și persistenței acestui fenomen. A trebuit deci ca *e* să se menție pe o scară foarte întinsă și nu este o întâmplare oarbă că în privința aceasta au fost mai conservative dialectul istrian — unde evoluția lui *e* neaccentuat a fost întreruptă din vreme — și dialectul dacoromânesc — unde viața cărturărească a început mai întâiu și unde s'a simțit mai mult nevoia precizunii în uzul limbii. S'a menținut *-e*, întocmai precum *-a* n'a devenit *-ă* — la început având de sigur în influența sa și accentul secundar — în *acela* < *eccum illum illac* și *casa* < *casam illam*, pentru că a avut în cazurile acestea anumite funcțiuni semantice (cf. însă *Dacoromania* I pg. 182—183, nota d-lui Pușcariu).

Pe calea considerațiilor acestora am ajuns în situația de a putea explica una din marile noastre enigme morfologice. Dacă ne-am convins că prefacerea lui *e* neaccentuat în *i* este străveche, atunci și *-es* resp. *-īs* a trebuit să dea *-i*. În cazul acesta menținerea vechiului *-e* n'ar fi însemnat „evitarea unui echivoc, ci din contra, cu *-i* se puteau face distincții mai precise. Astfel *montem* și *montes* trebuiau să dea deopotrivă *munte* și *munți* resp. *munți*. Când uzul șovăia între *-e* și *-i*, eră firesc ca în tendința de a se diferenția pluralul de singular, să se aleagă *-i* pentru plural, căci *-i* mai aveă într'o măsură largă această funcțiune la declinarea a doua. Mai intervine și altă împrejurare. Dativul *mortī* cu *i* lung, a trebuit să dea *morți*, și cum femininele de declinarea I-a au la dativul singular și la plural forme egale, eră firesc ca să se stabilească această egalitate și pentru femininele de declinarea III-a, generalizându-se deci la plural forma cu *-i* (*morți*). Astfel ieșeam din impasul de a nu mai putea deosebi pluralul de singular. Și *casae* trebuia să devie în cele din urmă *casī* resp. *cași* (cfr. modernul *căsi* și *căși*), dar cum în *casae* *e* pornea de la distanță mai mare, căci *ae* eră deschis, probabil că numai mai târziu decât *e* din *vulpes* el a putut să ajungă până la *i*. De aceea, și pentru că aici nu se puteau produce confuziuni pe calea aceasta, terminațiunea singularului fiind *-ă*, a putut să reziste și să se mențină la pluralul declinării I terminațiunea *-e*. Totuși *-i* a câștigat și aici

un teren destul de mare, mai ales că a fost ajutat și de cuvinte ca *ghindă* (< *glandam, atestat pe tot teritoriul romanic), † *ghinde* (< *glandem*; cfr. *Dicț. Acad. Rom.*), pl. *ghinzi* (< *glandae ev. și *glandes*), și (învechit) *ghinde* (< *glandae ev. și *glandes*), analog *ghindă* — *ghinzi* putându-se declina apoi cu atât mai mult *măsură* — *măsurî* etc. (cfr. Sextil Pușcariu în *Conv. Lit.* XXXIX pg. 62). Iar dacă ne reamintim cele spuse mai sus despre *i* < *e* neaccentuat după *č* și *ğ*, înțelegem de ce gramaticile practice și cercetările istorice constată că *-i* se arată mai statornic în pluralul substantivelor în *-că* și *-gă* (*biserică* — *biserici*, *rugă* — *rugi*; cfr. Candrea, *Psaltirea Șcheiană* I pg. 179—181).

La fel trebuiau să dea *cantas* și *cantat* > *cântă*; *vides* și *videt* > *veade* resp. *vedi* > *vedzi*, *credits* și *credit* > *creude* resp. *credi* > *credzi*, *cantes* și *cantet* > *cânte* resp. *cânti* > *cânți*, *videas* și *videat* > *veadză*, *credas* și *credat* > *creadă*. Prin urmare persoana a 2-a și persoana a 3-a ar fi trebuit să aibă deopotrivă, la indicativul de conjugarea I-a și la conjunctivul de conjugările a II-a și III-a, terminațiunea *-ă*, iar la conjunctivul de conjugarea I-a și la indicativul de conjugările a II-a și a III-a când terminațiunea *-e*, când terminațiunea *-i*. La conjugarea a IV-a însă, la indicativ, persoana a 2-a nu putea să aibă de cât terminațiunea *-i*, în schimb persoana a 3-a și *-i* și *-e*: *audis* > *auzi*, *audit* > *aude* resp. *audi* > *audzi*. Este lucru firesc deci că pentru persoana a 3-a a indicativului de conjugarea a IV-a să se fi dat preferință formei cu *-e*, care nu admite nici o confuziune cu persoana a 2-a. Astfel *-i* a devenit, pentru conjugarea aceasta, terminațiunea caracteristică persoanei a 2-a, iar *-e* terminațiunea caracteristică persoanei a 3-a. Pe calea analogiei s'a făcut apoi aceeași distincție între dubletele în *-e* și *-i* la indicativul conjugărilor a II-a și a III-a, și la fel s'a procedat și cu condiționalul *cantaveris*, *cantaverit* etc. În toată mișcarea aceasta punctul fix din capul locului a fost *-i* al persoanei a 2-a la conjugarea a IV-a. Acest *i* s'a generalizat pentru persoana a 2-a și I-a înlocuind la acea persoană și pe *-ă* la indicativul conjugării I și la conjunctivul celorlalte conjugări, inclusiv conjugarea a IV-a (*audias* și *audiat* > *audză).

Prefacerea lui *e* neaccentuat în *i*, amuțirea lui *s* final și anaritia lui *-i* în locul terminațiilor *-es* și *-as* în flexiune (cf.

însă *ad foras* > *afară*!) fac parte din particularitățile cele mai caracteristice, comune limbii românești și celei italiene. Coincidența aceasta ar trebui să ajungă ca să admitem că împrejurările în cari *-i* în locul lui *-es* și *-as* a apărut și în italienește, au fost în liniamente generale aceleași ca și în românește. Și în italienește a fost preferită forma *monte* cu *-e* la singular, forma *monti* cu *-i* pentru plural, iar *-i* se generalizează și ca terminațiune a persoanei a doua pe calea acelorași analogii ca la noi, cari duc de la conjugarea a IV-a prin conjugările a II-a și a III-a până la conjugarea I-a.

În ambele limbi poate să fi intervenit și alt factor, contribuind și el la stabilirea raporturilor cari se dezvoltă în cele din urmă între terminațiunile *-e* și *-i*. În *montem* *e* fusese deschis și poate să fi rămas mai apropiat de *e* decât *e* din *montes*, care din capul locului a fost închis. Ceva asemănător am spus cu câteva rânduri mai sus despre raportul dintre *-ae* al declinării I și *e* din *-es* al declinării a III-a. Atunci ar fi cu atât mai explicabilă biruința lui *-e* la singularul și a lui *-i* la pluralul declinării a III-a. 1)

De altfel în monumentele vechi ale limbii italiene se mai găsesc urme ale uzului șovăitor între *e* și *i*; *-e* pătrunde chiar și la indicativul conjugării I, iar *-a* de la conjugarea aceasta și la conjugările a II-a și III-a. 2)

Revenirea la *-e* a fost necesară și în forme adverbiale ca

1) După reflexele de astăzi s'ar părea chiar că limba italiană a deosebit pe *-ē* și *-ī* de *-ē*, *-ē* și *-ī* dând *e*, iar *-ī* dând *i*. Nu cred că *-ē* și *-ī* pe de o parte și *-ē* pe de altă parte au apucat-o chiar dela început pe drumuri diferite, precum arată și abaterile de la această regulă. Evoluția terminațiilor flexionare a contribuit și ea ca rezultatele finale la cari au ajuns *-ē*, *-ē* și *-ī* să facă impresia că distincția care a fost făcută între *-ē* și *-ī* și *-ē* corespunde unei realități istorice.

2) Cfr. Meyer-Lübke, *Gramm. d. rom. Sprachen* II pg. 167. — Vezi O. Densusianu, *Hist. de la langue roumaine* I pg. 55-56 și 216. — Alte explicații date lui *-as* și *-es* > *-i*, foarte ingenioase câte odată, cari presupun că *-s* ar fi primit un timbru palatal înainte de a dispărea și că l-ar fi prefăcut apoi, palatalizându-l, pe *a* > *e* > *i* și pe *e* > *i* (cfr. Karl R. v. Etymayer, *Vademecum der rom. Philologie*, Heidelberg 1919, pg. 90-91) n'au darul de a ne convinge. Că *-s* care se găsește pe calea amuzării ar fi putut să aibă această influență și că s'a menținut destul de mult ca s'o poată avea, fie chiar numai în italienește, nu este deloc probabil. În *tres* > *trēi*, *das* > *dai* *-s* n'a avut această influență. În monumentele vechi italienești se găsesc terminațiunile verbale *-a*, *-e*, *-i*, fără ca *-s* să mai existe. Că *-s* s'ar fi palatalizat înainte de a amuși, este o ipoteză prea puțin plauzibilă.

d. p. *firește*, *omeneste* și în vocative ca *lupe*, căci de altfel acestea ar fi devenit identice cu pluralele *firești*, *omenești* și *lupi*.

Îndată ce s'a produs regresia în cazul lui *-e* final, s'a putut reveni foarte ușor la *-e*, pe calea analogiei, și în interiorul cuvântului, câtă vreme uzul mai șovăia. Ar fi pe de altă parte foarte explicabil ca această influență a lui *-e* final să fi fost mai puternică în silaba protonică, unde fenomenul prefacerii lui *e* în *i* a fost mai puțin progresat, decât în silaba posttonică. Astfel analogia cu finalul *e*, a cărui menținere a fost în anumite cazuri o necesitate, ar fi fost obstacolul în calea generalizării prefacerii lui *e* neaccentuat în *i* în interiorul cuvintelor, de unde nu putea să se producă, nici prin *e* și nici prin *i*, nici o știrbire pentru claritatea limbii. Fără ca să tăgăduesc orice repercusiune a refacerii lui *-e* asupra silabelor neaccentuate din interiorul cuvintelor, cred că argumentarea aceasta este insuficientă. Mai puternică ar fi trebuit să fie poate influența cazurilor când *-e* a devenit *-i* (*montes* > *munți*, *vides* > *vezi* etc.), căci ea cadră cu direcția în care evolua limba. Apoi s'a făcut o foarte exactă distincțiune între terminațiunile *-e* și *-i*, uzul șovăind însă chiar în aceeași silabă între *-e* și *-i* când nu au nici o importanță pentru funcțiunea cuvântului și când nu mai prea puteau fi puse în legătură cu *-e* și *-i*, vocale finale cu anumite rosturi flexionare. Cred că regresia produsă în terminațiunile flexionare ar fi putut să oprească doar pentru o clipă evoluțiunea în interiorul cuvântului. Trebuie să fi intervenit deci și alte motive.

Vorbind despre *e* neaccentuat în aromânește, dl Weigand ne face următoarele indicații: „In silaba neaccentuată, mai ales dacă este protonic, devine aproape *i*. In regiunea de la Monastir se deosebește *ti duts* de *du-te*, etc. In sud are și *e* posttonic mai mult timbrul lui *i*, deosebindu-se însă de *i* veritabil.“ (*Die Aromunen* II, pg. XIV.)

După explicarea aceasta, raportul dintre *e* protonic și *e* posttonic ar fi chiar invers de cum l-am așteptat. Dar în *du-te* față de *ti duts*, *e* s'a menținut pentru că este final, nu pentru că este posttonic, și bănuiesc că ceea ce spune dl Weigand despre *e* posttonic în regiunile de sud, privește deasemenea numai pe *-e* final. Ceea ce putem reține din comunicarea dlui Weigand, este că în aromânește $i < e$ are nuanțe diferite.

Considerații de ordin pur teoretic ne arată că în general nu există două sunete identice. Timbrul sunetului depinde de sunetele împrejmuitoare, este altul dacă vorbim mai repede sau mai pe îndelete, în afect sau liniștiți, dacă sântem ~~obosiți sau bă~~, se modifică în măsura în care se dezvoltă organele noastre de vorbire, el depinde și de constituția organică a individului, căci altfel n'am putea deosebi oamenii chiar numai după voce, etc. Urechea nu înregistrează aceste variațiuni infinite, de obicei nici chiar atunci când pentru observatorul atent și exercitat deosebirea sânt perceptibile. Pe calea abstracțiunii, noi ne construim câte un sunet tip pentru toate variațiunile lui. Dacă îl întrebăm pe cineva ce sunet se găsește înainte de *t* în *dinte* și înainte de *g* în *lângă*, el ne va răspunde deopotrivă: *n*. Elevii noștri începători sânt foarte surprinși, când li se arată că avem de a face aici cu două sunete deosebite, cu *n* dental și *n* velar. În cazul acesta a intervenit desigur și sugestia imaginii grafice. Dar și gama variată a lui *a* sau *p* d. p. e reprezentată în conștiința noastră de același tip *a* sau tip *p*, cu toate că d. p. deosebirea dintre consoanțele inițiale în *pin* și *par* este destul de mare. Se poate întâmpla însă că diferitele variațiuni ale unui sunet să nu mai poată fi subsumate supt același sunet tip, dacă acel sunet se diferențiază în cursul evoluției sale, anumite nuanțe destul de îndepărtate unele de altele accentuându-se mai mult. Una din nuanțele acestea poate să pară într'un anumit moment mai apropiată de alt sunet tip decât acela căruia i-a aparținut mai întâiu și să fie săltată astfel dintr'odată în altă categorie de sunete.

Spuneam undeva mai sus că *â* este o vocală mai închisă decât *ă*. Cam aceeași distanță trebuie să fi fost la început între *i* din *e* accentuat în poziție nazală și *i* din *e* neaccentuat. Dar și acest *i* neaccentuat nu va fi avut totdeauna aceeași nuanță. În silaba posttonică, unde evoluția a fost mai progresată, va fi fost mai închisă decât în silaba protonică. Astfel începeau a se distinge trei feluri de *i*, dacă nu cumva și *i* < $\bar{}$ avea o poziție deosebită: *i* accentuat < *e* în poziție nazală, *i* posttonic < *e* și *i* protonic < *e*. Ivindu-se trebuința de a deosebi pe cât se poate de bine aceste nuanțe, se va fi produs tendința de a nu face unghiul maxilar prea mic la articularea lui *i* protonic < *e* și de a nu-l face prea mare la articularea lui *i* accentuat < *e*

în poziție nazală, ținând cumpănă dreaptă la $i < e$ posttonic. În urma tendinții acesteia putea să se dea ușor în cellalt extrem. Pe când $i < e$ accentuat în poziție nazală continuă să se închiză, $i < e$ protonic, care se găsește în regiunea în care se întâlnesc e și i , a devenit mai deschis și s'a prefăcut iar în e . În silaba posttonică $i < e$ a fost apropiat mai mult de i accentuat în poziție nazală, când se găsește și el în asemenea poziție, de altfel de i resp. e în poziție protonică. Astfel cred că se explică mai ales deosebirea pe cari le-am constatat în acest studiu între diferiții e neaccentuați, deosebiri cari nu sânt numai rezultatul unor evoluții articulatorice, ci și al unor evoluții acustice, întrucât și urechea are un rol important pentru dezvoltarea lor. Cum tendința prefacerii lui e neaccentuat în i își continuă acțiunea în cursul veacurilor, se produc mereu tulburări, cari se reoglinesc în șovăirile mari ale uzului limbii.

Ceea ce am numit evoluție acustică se poate observa și de altfel în dezvoltarea limbilor. Rolul pe care urechea îl are câteodată la prefacerea cuvintelor, l-a subliniat îndeosebi dl Herzog (*Streitfragen der rom. Philologie*, pg. 49) explicând astfel pe e din *vicinus* > *vecinus*, *sorore* > *serore*. Vocalele neaccentuate, zice dsa, se articulează mai puțin precis. Urechea prinde deosebirea care se redă apoi în mod exagerat, vocala neaccentuată neutralizându-se.¹⁾

4. Evoluția lui e neaccentuat în i a fost întreruptă în dialectul istroromânesc, a continuat să se desvolte în dacoromânește, unde produce și

¹⁾ „Diese [Die Dissimilationen] scheinen mir im wesentlichen auf einem anerkannten psychologischen oder besser psychophysischen Gesetz zu beruhen; nämlich auf dem, dass Differenzen zwischen zwei ähnlichen Reizen grösser empfunden werden, als sie sind, wenn diese sich in zeitlicher oder örtlicher Nähe zu einander befinden. Eine Wandlung z. B. wie vulgät. *vicinus* > *vecinus*, *sorore* > *serore* gegenüber *riparia*, *morire*, die bleiben, dürfte auf folgende Weise entstanden sein: In unbetonter Stellung werden die Vokale weniger scharf artikuliert als in betonter. Der Unterschied fällt dem Hörenden besonders auf, wo ein Wort in benachbarten Silben die verschiedenen Laute vereinigt. Man gibt deshalb den Unterschied übertrieben wieder, und gelangt so schliesslich dazu, den unbetonten Vokal zum neutralen des Artikulationssystems herabsinken zu lassen“. Speră să pot insistă în curând asupra altui caz de evoluție acustică. Țin să observ deocamdată că „evoluția acustică“ nu se găsește într-o prea pronunțată opoziție cu „evoluția articulatorică“, întrucât una fără de alta nu se prea poate. În cazul dintăiu prevalează momentul acustic, evoluția fiind mai mult de ordin psihologic sau psihofizic, în cazul al doilea prevalează momentul articulatoric, evoluția fiind mai mult mecanică.

astăzi, ca în alte vremuri, tot felul de șovăiri, este mai progresată în aromânește, unde doar *e* final se mai ține, și a cucerit întreg terenul în dialectul meglenit.

Nu putem căuta firește originile acestei prefaceri — cunoscute și limbii italiene, și ale cărei urme se pot descoperi și aiurea în România — într'o anumită regiune locuită de Români. Fenomenul este străvechiu, iar la noi împrejurările din Balcani și în special din estul Balcanului au fost deosebit de favorabile dezvoltării lui. El apare și în limba bulgară de est, unde se datorește probabil influenței noastre, și se găsește și în vechi documente slavonești scrise la noi. I. Bogdan arată, citându-l pe Dr L. Miletič, *Novi vlaho-bălgarski gramoti* XIII Sofia 1896 pag. 106, că reducerea lui *o* și *e* neaccentuați la *u* și *i* este o trăsătură caracteristică dialectelor bulgare de est și subliniază apoi faptul că apare și în documentele brașovene din sec. XV—XVI-lea cari „formează tranzițiunea de la povestea despre războiul troian sau așa numita „trojanska piča“, unicul monument literar bulgăresc din sec. XIV cu elemente populare, la producțiunile sec. XVII, când particularitățile de astăzi ale dialectelor bulgare erau definitiv stabilite“ (I. Bogdan, *Doc. priv la relațiile Țării-rom. cu Brașovul și Țara-ung. în sec. XV și XVI, pag. XXXI*). Relevăm în special paralelismul dintre *o* și *e* neaccentuați și în bulgărește, ceea ce ne întărește și mai mult de a crede în legătura organică pe care am constatat-o între $a > \bar{a}$; $o > u$ și $e > i$ în silabă neaccentuată.

Dintre Dacoromâni, mai ales Moldovenii înclină înspre *i*. În satele din preajma Cernăuților, ca de altfel și aiurea în Moldova, am atins linita meglenită. Aici țărani spun *pēstili*, *carli*, *audi* etc. Uzul a șovăit la noi în toate vremurile, iar această șovăire n'a împetrișat numai textele noastre vechi, ci și limba literară a zilelor noastre. Astfel distinsul academician, dl Dr Gr. Antippa scrie în opera sa *Dunărea și problemele ei științifice, economice și politice*, Buc. 1921, când *asemene*, când *asemine* (*asemene* pag. 96, *de asemeni* pe pag. 129, de două ori *asemine*, odată *asemenea* pe pag. 136—137, cf. *asemănătoare* pag. 66, 83, *asămănătoare* pag. 90), *singurile locuri* (pag. 86) și, pe cât se pare, numai *adică* (pag. 36, 60), citat de *Dict. Acad.* supt forma *adecă*. Între citațiile acestui dicționar, scoase

din Creangă, îl găsim pe *biserică* odată supt forma aceasta, altă dată supt forma *beserică* și se pare că-l preferim pe *dimineța* lui *demineța*, dar n'aș putea spune dacă mai literară este forma *pedecă* sau *pedică*. Dl Papahagi, din ale cărui opere am putut culege un bogat material informativ și pentru acest studiu, traduce în glosarul său (*Basme Aromâne*, pag. 581) pe arom. *nidscălicată* prin: *nici n'a descălecat*, abia *descălicând*. În definitiv nu facem astfel decât aceeași greșală pe care o făcea Petru Schiopul, când în exilul său scria pe procura dată la 28 Mai 1593 lui Antonio Bruno (v. Hurmuzachi, *Documente XI*, 342—343) *Poțin* (*e* posttonic în poziție nazală!) în loc de *Bozen*. Desigur, nesiguranța care ne încearcă câteodată nu mai poate să dea scrisului nostru literar înfățișări de altă dată, dar care dintre formele următoare, adunate dintr'o colecție de documente moldovenești din întâiul sfert al secolului trecut, publicată de dl Iorga (*Analele Acad. XXXIV*, secția ist.), n'ar fi cu puțință într'o scrisoare scrisă astăzi, după o sută de ani, de un țaran moldovean: (ib. pag. 13) *cerirea, creștinească, biserică, curgire, să dei*, (pag. 14) *după vreme, cerire*, (pag. 23) *besericii, bisăricii, bisărică*, (pag. 26) *să nu să înstrăinezi, mai bine di câtă alții?* Iar într'un catastih din Botoșani, din 1783, citat tot acolo, cetim *pi gumătați* și dăm de nume de botez ca *Alixandru, Vasili, Gheorghii*.

Evoluția lui *e* neaccentuat în *i* fiind mereu activă, ne-a prefăcut și terminațiunea pluralului *-ure* < *ora* în *-uri*, pe care l-a generalizat analogia cu celelalte plurale în *-i*. Desigur că a fost hotărâtoare în cazul acesta mai ales împrejurarea că și în epoca primei lupte dintre *-e* și *-i* a fost preferit *-i* după *-r*: *călduri, seri, veri, măsurii, țări, legături* etc. ca și *cereri, creșteri* ș. a., introducându-se însă *-e* la plur. decl. III, când forma feminină în *-i* nu s'ar deosebi de forma corespunzătoare masculină: *o învățătoare, două învățătoare*. În *Codicele Todorescu* d. p. alternează forme ca *darure* și *daruri, lucrure* și *lucrurile* etc., întocmai ca și *eleonului* și *ilionului, oamenilor* și *oaminilor, ingerii* și *ingirii, nece* și *nice* (cred că evoluția *neque* > *nece* > *nice* și *neci* > *nici* nu mai întâmpină nici o dificultate și că nu mai trebuie să recurgem nici la influențe bulgărești și nici la cea a lui *nimica*, cf. Densusianu, *Hist. de la langue roumaine*

I pag. 243), *dzise* și *dzis*, *dzice* și *dzici* etc. (cf. Dr N. Drăganu, *op. cit.* pag. 23).

Pluralele în *-uri* înlocuind peste tot pe cele în *-ure*, arată și ele că n'a fost colț pe întreg terenul dacoromânesc în care fenomenul trecerii lui *e* neaccentuat în *i* să nu fi fost în continuă dezvoltare. Aceste plurale în *-uri*, necunoscute *Codicelui Voroneșean*, încep să apară de prin secolul al XVI-lea. În *Psaltirea Șcheiană* dăm de forme ca *ținuturile* ⁴/₁₆, *deșerturile* ⁸/₁₁, *straturile* ⁹/₃₋₄, *riurile* ³⁰⁵/₁₆ (chiar în același verset și *riurele*), *riuri* ⁵⁰³/₁₀, deci numai la copistul întâiu și la al treilea copist al textului acestuia, dar formele acestea se pierd încă în mulțimea de plurale ca *riure(le)* ²⁴⁵/₁₆, ³⁰⁵/₁₋₁₅₋₁₆, etc., *darure* ²⁰⁴/₇, *trupurele* ²⁵⁷/₉₋₁₀, *cerure* ⁵⁰⁵/₁₃, etc. etc. și odată dăm chiar de *fărăfundurile* ²⁴¹/₁₄ (cf. *făre fundurele* ²¹⁸/₁₆, ²¹⁹/₁₇₁), care ar putea să fie eventual un ultim rest de plural în *-ură* < *-ora*. Oricum, dacă acest *-ră* nu este greșală de scris, ar putea să se datoreze și faptului că la acest copist uzul șovăe și de altfel între *-ră* și *-re*: *cătire* ²⁰⁴/₁₆, ²³⁰/₁₆, *doare* (= *doară*) ²⁴⁰/₆, *făre* (= *fără*) ²⁰⁶/₁₄, ²⁵⁰/₁₄ etc. Dintre celelalte psaltiri rotacizante, cea *Voroneșeană* îl are pe *-uri* numai o singură dată, iar în *Psaltirea Hurmuzachi*, *-uri* l-a înlocuit pe *-ure* în majoritatea covârșitoare a cazurilor (cf. Candrea, *Psaltirea Șcheiană* I pag. 32, 36, 38, 183).

* * *

Să ne întoarcem acum de unde am pornit, la *mente-minte*. Întocmai precum se spune astăzi încă *vin* însă a *veni*, trebuie să se zică odată, pentru că *i* n'a reușit — în condițiunile pe cari le-am arătat — să-l înlocuească peste tot pe *e* neaccentuat, *mințu*, *vindecu*, *credință*, *neputință* etc. însă a *menți*, a *vendecă*, *credenciosu*, *neputenciosu* etc. Nu putem ști dacă s'a distins cândva în mod atât de precis între *i* < *e* accentuat în poziție nazală și *e* neaccentuat (cu deosebire *e* protonic) în poziție nazală, dar acesta trebuie să fie rezultatul în urma acelui concurs de împrejurări pe care l-am analizat în acest studiu. Oricum, *i* accentuat și *e* neaccentuat în poziție nazală este formula care cuprinde tendința dominantă în evoluția limbii și care dă expresie raporturilor cari trebuie să fi existat odinioară de fapt în majoritatea zdrobitoare a cazurilor. Întocmai precum s'a ajuns de la *dorm*, *dormi*, *doarme*, *durmim*, *durmiți*, *dorm* sau *lândă*, *lănar*, la *dorm*,

dormi, doarme, dormim, dormiți, dorm, sau *lână, lănar*, eră firesc ca analogia să creeze pe de o parte seria *mențu, vendem, credență, neputență, a menți, a vendecă, credencioșu, neputencioșu* etc., pe de altă parte seria *mințu, vîndecu, credință, neputință, a minți, a vindecă, creainciosu, neputinciosu* etc. Uzul șovăitor între *mințu* și *ménțu*, *vîndecu* și *véndecu*, *credință* și *credénță*, *neputință* și *neputénță* etc. a contaminat ca o molimă și pe *împinge, minte, cine, mine, tine* etc., așezând alătura de aceste forme pe *împénge, ménte, céne, méne, téne* etc. Mișcarea aceasta trebuie să aparțină unei vremi în care $i < e$ mai avea o nuanță deosebită de $i < \bar{i}$, căci de altfel ar trebui să dăm și de exemple ca *penu, venu* pentru *pinu, vinu < pinum, vinum* etc., și s'a întins asupra tuturor cazurilor, nu numai aceloră în cari $i < e$ a fost precedat de o labială și se găseă înaintea unui e următor. Lucrul acesta îl dovedesc forme ca *argentulu, credență, neputență, prendeți, prensără, vecenru, denți*, citate de dl Densusianu (*Hist. de la langue roum.* II 57, 65, 67-68) din *Psaltirea Voronețeană, Psaltirea Hurmuzachi, Textele Măhăcene, Coresi și Documentele românești*, publicate de dl I. Bîanu, ed. Acad. Rom, 1907. Numărul exemplurilor acestora desigur că ar putea fi sporit în mod considerabil chiar numai în urma unei atente consultări a diferitelor glosare. Pentru scopurile noastre ajung cele citate aici.

Totuși nu poate fi lipsită de anumite cauze împrejurarea că e în loc de i în poziție nazală apare mai ales după labiale și înainte de e . Rolul lui e este evident. Intervenind principiul care produce armoniile vocalice, înaintea lui a fost preferit e când au fost cu putință și e și i . Cât despre labiale, trebuie să ne reamintim că timbrul lor variază după vocala care urmează. Oricine își poate da ușor seama d. p. de deosebirea dintre m în *mare* și *mir*. Când spunem *mir* observăm o destul de accentuată contracțiune a mușchilor în colțul buzelor, limba ridicându-se în același timp spre palat, particularități pe cari nu le are m în *mare*, și cari anunță oarecum vocala palatală următoare i , articulată cu deschizătura orizontală a buzelor și cu partea de dinainte a limbii apropiată de palat. Particularitățile acestea, în cari se cuprind începuturile palatalizării labialelor (*mir*, dial. arom. *n'ir*, mgl. *mn̄ir*), sânt mai puțin accentuate înaintea celeilalte vocale palatale mai deschise, e , înaintea căreia labialele nici nu se alterează. Trebuie să distingem prin urmare

între m urmat de i , în evoluție spre n' , și m urmat de e . Când acest e se preface în i , fără ca și m să se fi modificat în același timp, se produce o combinație de sunete cu atât mai neobișnuită, cu cât s'a apropiat mai mult e de i . Limba alege însă de preferință ceea ce este în vechile ei obișnuințe și astfel este firesc ca în lupta care s'a declarat între i și e , cel din urmă să fi avut un puternic aliat în consonantele labiale, întocmai precum palatele $\check{c}$ și $\check{g}$, lucru relevat mai sus, l-au ajutat pe i . Mi se pare deci că forme ca *mente*, *me're* etc. sânt chiar o dovadă că evoluția $e > i$ a fost destul de progresată, cu toate că nu-l ajunsese încă pe $i < \bar{i}$.

Cele dintâiu începuturi ale palatalizării labialelor sânt antedialectale și consistă în acele particularități speciale cari și astăzi îl deosebesc d. p., precum am spus mai sus, pe m din *mir* de m din *mare*. Înainte de $i < e$ însă labialele și-au păstrat caracterul lor nealterat, făcând chiar de aceea, cum am văzut, ca după ele vechiul e se fie preferit lui i până într'o epocă anumită. Astfel $lab + i < \bar{i}$ și $lab + i < e$ au intrat în vădita opoziție. Tendința de a deosebi aceste două serii de labiale, faptul că $i < e$ a fost, cel puțin la început, mai deschis decât $i < \bar{i}$ și mai ales împrejurarea că palatalizarea trebuie să fi fost destul de avansată când $i < e$ și-a luat locul supt vocala tip i , explică de ce labialele înainte de $i < e$ n'au avut aceeași soartă ca înainte de $i < \bar{i}$. Pe cel din urmă din argumentele noastre nu-l invalidează împrejurarea că și împrumuturi streine cunosc câteodată palatalizarea. Aceste împrumuturi desigur că n'au trecut prin întreaga evoluție care duce de la consonanta labială la consonanta palatală, evoluție care începe în epoca străromână, ci s'au adaptat pe calea analogiei în flexiunea și derivațiunea uzului limbii românești, fiind cuprinse poate altă dată și de uzul șovăitor între labiale și palatale în unele regiuni. Cum între aceste elemente streine nu există o uniformitate, unele fiind supuse palatalizării, iar altele nu, forma pe care au primit-o va fi fost poate determinată și de drumul pe care au intrat și s'au generalizat în limba noastră, de „rudele“ de cari a dat prin gările în cari au descins mai întâiu, precum spune dl Pușcariu într'o imagine pe câmb de plastică, pe atât de sugestivă (*Dacoromania* I, pg. 392), rezultatele palatalizării fiind diferite în diferite regiuni. Elementele vechi latine cu $lab + e < i$ își aveau însă forma

fixată mai de dinainte, mai presus de mozaicul atât de variat al rezultatelor pe cari le-au dat *lab* + $\bar{r}$, $\bar{e}$ sau $\bar{i}$, și chiar faptul că forma aceasta a fost pretutindenea aceeași și se reliefa astfel prin omogenitatea ei de pe acel mozaic, trebuia să-i dea mai multă stabilitate. Unde între două regiuni vecine există o deosebire în cazurile cu *lab* + $\bar{r}$, $\bar{e}$, $\bar{i}$, există totuși conștiința omogenității în cazurile cu *lab* + *e* în poziție nazală. (Cf. despre palatalizarea labialelor A. Byhan în *Jahresber.* III. pg. 17—18; O. Densusianu, *Hist. de la langue roumaine* I pg. 307—316; S. Pușcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, pg. 33—38).

Fac chiar acuma o mică experiență și mi se pare că și eu mai am alt *m* când spun *mir* < *miro* și alt *m* când spun *minte* < *mentem*. În cazul întâiu *m* este întocmai precum l-am descris mai sus, în cazul al doilea îi lipsesc acele particularități provenite dintr'o mișcare începătoare în direcția palatalizării. În *minte*, *m* mi se pare același ca în *mir* (=mie) din limba germană, care nu cunoaște palatalizarea. Dar s'ar putea ca în momentul acesta să fiu sugestionat de propriile mele expuneri de mai sus. Experiența mea trebuie verificată deci.

Cei ce susținem că *mente*, *mește*, *cuvente* etc. din textele noastre vechi trebuie cetit de fapt cu *e*, am pierdut până acuma din vedere pe cel mai puternic și mai convingător dintre argumentele în favorul hipotezei acesteia: în *Codicele Todorescu*, scris cu litere latine și ortografie ungurească, ortografie care nu cunoaște șovăirea între *e* și *i* în poziție nazală, nu s'ar putea explica de altfel *e* în forme ca *kredentza* (Dr. Sztripszky Hia dor és Dr. Alexics György, *Szegedi Gergely énekes könyve XVI század beli román fordításban*, Budapest 1911 pg. 150), *kredentze* (pg. 148), *kuente* (pg. 152, 156), *kuentelor* (pg. 152), *ssvente* (pg. 152, 154), *den* (passim). Observ că alătura de aceste forme se găsesc și *kredintza* (pg. 146, 152), *credintza* (pg. 154, 156, 158), *credinze* (pg. 154), numai *ssine* (pg. 146), *tyne* și *tine* (cf. pg. 152) și *czine* (cf. 152, 154) și că scriitorul acestui codice știe să distingă de altfel bine între *i* și *e* românesc, cf. *binele*, *portzile*, *enkiddecy* (citește: închideți) și *vreme* (pg. 146), *inima inyma*, *inimile* și *lumina* (pg. 152), *kinul* și *sspele* (pg. 160) etc.

Că acest *e* este străvechiu, cred că nu mai încapă nici o îndoială. La început uzul trebuie să fi fost mult mai șovăitor, până ce din învălmășala aceasta a ieșit un echilibru oarecare,

cu *e* mai ales după labiale, cu *i* mai ales după palatale, cu *e* și *i* după celelalte consonante; dar *i* mereu gonit de la locurile pe cari le-a cucerit, s'a putut menține în cele din urmă peste tot. În epoca și în regiunea în care au fost scrise textele husite, *e* rezistă numai dacă este ajutat de ambii aliați, de labiala precedentă și *e* următor, încolo se găsește în plină retragere de pe terenul care îi mai rămăsese. Forme ca *cene*, *tene*, se păstrează mai multă vreme, pentru că se găsesc în societatea lui *mene*, forme ca *credență* etc. au devenit excepționale.

Formele *mene*, *mente* etc. n'au devenit *meane*, *meante* etc. pentru că al lor *e* se găsește în corelațiune pe de o parte cu acel *e* neaccentuat în poziție nazală, care îi dădea mereu nouă viață, când alunecă sau sta să alunece din nou spre *i*, iar pe de altă parte în corelațiune cu *i* din variantele *minte*, *mine* etc. În *lege* > *leoge*, *e* a putut să devie *ea*, dar nu în *vendecu*, unde *e* a fost așa zicând transplantat din silaba întâia a lui *vendecă* și câtă vreme mai există și forma *vindecu*; s'a stabilit deci oarecum regula, că pe *i* îl poate înlocui *e* dar nu *ea*. Înainte de toate însă, pe când în cuvinte ca *lege*, *é* se deschideă tot mai mult, în cuvinte ca *mente* tendința închiderii lui *e* a fost permanentă și a continuat până dincolo de epoca metafoniei.

Încheiu cercetările mele cu o ultimă constatare. Ea privește soarta lui *e* accentuat în poziție nazală după labiale în dialectul dacoromânesc, care are în cazul acesta *â* în loc de *i*, dacă urmează poziție tare. Acel *â* s'a desvoltat din *e* și nu din *i*. Cum *fenum* d. p. a dat în dacoromânește *fân* și trecerea lui *e* > *i* în poziție nazală este comună tuturor dialectelor, s'ar părea că avem de a face aici cu un *i* trecut în *â*. Deosebirea față de *filum* > *fir* s'ar putea explica prin faptul că *i* din **fin* (< *fenum*) a fost deschis. Totuși **fin* ar fi trebuit să se prefacă în *fân* într'o epocă destul de târzie (oricum după ce Istroromânii s'au despărțit de noi, cfr. *fenum* > istrorom. *fir*), când evoluția lui *e* > *i* în poziție nazală trebuie să fi fost destul de progresată și când *i* < *e* trebuie să fi avut cel puțin mai multă afinitate cu *i* decât cu *e*, pe care aceleași labiale îl prefac la noi în *â*. Am arătat de altfel mai sus că între diferenții *i* < *e*, cel din *e* accentuat în poziție nazală trebuie să fi fost cel mai închis, între el și *i* < *e* neaccentuat fiind cam aceeași distanță ca între *â* și *ă*. Dacă ne-am convins însă că formele cu *e* au

existat în dacoromânește până dincolo de epoca în care labialele l-au prefăcut pe *e* în *ă* (*pilum* > *Cod. Vor. 12/13 păru* cf. 151/10 *părului*, însă istrorom. arom. mgl. *per*), atunci trebuie să admitem evoluția *fenum* > *finu (> istrorom. *fir*) și *fenu* > *făn* > *fân* (v. mai sus despre *ă* în poziție nazală). În *Psaltirea Hurmuzachi* dăm, pentru pers. a 3-a a indicativului plural, de *mentu* și *măntu* alături de *măntu* pentru persoana 1-a sing., verbul acesta neavând nici o singură variantă cu *i* (v. Candrea, *Psaltirea Scheiană*, glosar). În textul acesta se desfășură deci înaintea ochilor noștri procesul prefacerii lui *lab. + e + naz.* > *lab. + ă + naz.* fără ca să se poată admite un *i* intermediar între *e* și *ă* (resp. *â*).

Când Istroromânii au plecat de la noi, nazalizarea, care se mai găsește în textele noastre rotacizante, nu dispăruse încă. Numai în chipul acesta *e + n* (> $\uparrow r > r$) a putut să aibă și în acel dialect aceeași soartă ca și *e + n + cons.* În lupta dintre formele cu *e* și *i* în silabă accentuată au învins cele din urmă.

Numai în dacoromânește *i* n'a putut să-și recapete locul în cazurile în cari *e* după labiale a devenit *ă* resp. *â*. Formele cu *ă* (*â*) rămânând în afară de jocul dintre *e* și *i*, au trebuit să se menție întocmai ca și franc. *buvons*, *fumier* etc. sau rom. *dumică*, *după*, ș. a. Unde a apărut *ă* (*â*), variantele mai vechi cu *i* au căzut în desuetudine. Pe de o parte acest *i* n'a fost obișnuit în corelațiune cu *ă* (*â*), pe de altă parte în locul acestui *i* tot mai putea să apară *e*, ca și în *minte* — *mente*, și acest *e* trebuie să se prefacă din nou în *ă*, terenul lui reducându-se și pe calea aceasta tot mai mult.

Cernăuți, Mai 1922.

Al. Procopovici

BCU Cluj / Central University Library Cluj